

Megtartó hagyomány vagy a kirekesztés eszköze? Az ír traveller női hajviselet

Belovári Anita*

Abstract **A Preserving Tradition or a Means of Exclusion? The Traditional Female Hairstyle of Irish Travelers.** Gypsies, Roma and Travelers are often classified under the term “Roma” in Europe and under the acronym “GRT” in Great Britain. These communities and other nomadic groups, such as Scottish and English travellers, the so-called “show people” (traveling entertainers) and new travellers share many common characteristics: the importance of family and/or social networks; nomadic lifestyles, propensity for self-employment, disadvantage and the worst health outcomes in the UK.

Irish Travellers are traditionally a nomadic people group in Ireland, but have a distinct identity, heritage and culture from mainstream society. The presence of Irish travellers can be traced back to 12th century Ireland. The community has been recognized as an ethnic minority in Ireland. They are not related to the Roma either in origin or in their history, but the similarity of their way of life is often a basis for the “conflation” of the two groups, and their mostly identical discrimination. Travelers provide a particularly interesting surface for examination because they do not differ markedly from the Irish majority population in appearance, so they could easily blend in to make it easier to assert themselves. However, the traditions that ensure community cohesion and identity at the same time prevent assimilation. The paper is about such a tradition that simultaneously provides identity and causes exclusion: women’s hairstyle.

Keywords Traveller, female hairstyle, identity, exclusion, symbol

„Tradition, tradition” – énekli Tevje a Hegedű a háztetőn című musicalban.¹ A dal olyan összefüggésben hangzik el a műben, amely a főhős kétségeit tükrözi vissza, tartsa-e magát a tanult, és több évszázados tapasztalat által bizonyítottan a túlélést biztosító közösséghez tartozást biztosító hagyományhoz vagy hallgasson a változó idők szavára, és igazodva a megváltozott társadalmi körülményekhez, szakadjon el azoktól, és bizonytalannabb, de rugalmasabb megoldást válasszon. A történet 1905-ben játszódik, egy új kor

* MATE Neveléstudományi Intézet

Email: belovari.anita@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0002-0473-4592

¹ Jerry Block – Sheldon Harnick – Joseph Stein: Hegedűs a háztetőn (alapjául szolgált: Sólem Aléchem: Tóbiás, a tejesember c. novelláskötetete).

A műre a Creative Commons 4.0 standard licenc alábbi típusa vonatkozik:
[CC-BY-NC-ND-4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

hajnalán, amikor szükségserű volt az életstratégia részévé tenni a változást, ugyanakkor rámutat a zsidó kultúrában felbecsülhetetlen jelentőségű tradíció szerepére, amely lehetővé tette, hogy a szétszórt, saját országgal nem rendelkező népcsoport megtartsa egységes társadalmi identitását, és ne tűnjön el a történelem süllyesztőjében.

„A társadalmi identitás valamilyen társadalmi csoporthoz tartozásból, a csoportról alkotott tudásból és a hozzá fűződő érzelmekből, értékrendbeli kötődésekből táplálkozik, történetisége van, és társadalmi interakciók során konstruálódik.” – foglalja össze frapánsan a progresszív judaizmusról szóló cikkében Szász Antónia.² A csoporthoz tartozás fontosságát nem lehet túlbecsülni az egyén túlélésének szempontjából, magától értetődően tartja fenn magát a közösséget, és pedig a kulturális normarendszer biztosításának, továbbadásának módszerével. A normákat a közösség tagjai szocializációjuk részeként teszik magukévá, mégpedig tudattalanul, ugyanakkor szoros érzelmi kötődés kialakításával. Az érzelmi kötődés pedig alkalmassá teszi az egyént arra, hogy akár saját személyes érdekeivel is szembe menjen, ha a csoportérdekről van szó. Ebben az összefüggésben Tevje döntése, hogy megszakítja a hagyományt, jóval nagyobb súlyt kap, hiszen nem csupán egy apa döntése arról, hogy lányainak engedélyezi párjuk megválasztását, hanem a közösség egy tagjának döntése arról, hogy saját, individuális szempontjai miatt megkockáztatja a közösségből való kitaszítást, ugyanakkor a negatív példával veszélyezteti a megtartó közösség egységét.

A zsidó közösségek vallásos szertartásaik részévé tették az írott hagyományt, amely azonban a 19. században az emancipáció, az ígéretes asszimiláció következtében fellazult, bár az írott forma nagyban megkönnyítette (volna) követését. Jelen tanulmány alanyai számára ez nem adatott meg az írásbeliség hiánya miatt, azonban a hagyománykövetés megtartó szerepének ütközése a személy saját érdekével hasonló értelmezési kereteket teremtet.

A zsidókhoz hasonlóan a roma vándoroknak is nélkülözniük kellett az anyaország által nyújtott földrajzi együvé tartozás közösségmegtartó erejét. A zsidókhoz hasonlóan elkülönülő etnikumként való megmaradásuk záloga a konzervatív hagyománykezelés, szigorú normakövetés volt. Kutatások bizonyossága szerint a legszorosabb, legszigorúbb normatartás azokra a közösségekre jellemző, amelyek fennmaradásukat nem érzik biztosnak. „Egyes nemzetek sok fenyegetésnek vannak kitéve – legyen szó akár nagyfokú természeti katasztrófákról, éhínségről és erőforrás-hiányról, akár a szomszédok invázióinak állandó fenyegetettségéből... Érthető, hogy a fenyegetett kultúráknak szabályokra van szükségük a koordinációhoz, a túléléshez... azok a kultúrák, amelyekben nincs sok fenyegetés, megengedhetik maguknak, hogy megengedőbbek és lazábbak legyenek... a fenyegetésnek nem kell objektívnek lennie ahhoz, hogy a csoportok szigorítását idézze elő. Ez erősen szubjektív lehet, és a szubjektív fenyegetés is megszoríthat bennünket.”³

Mind a zsidó, mind a roma közösségekről elmondható, hogy évezredek fejlődésük során, és különösen származási területük elhagyása után, bizonytalanná vált fennmaradásuk közösségként. Erre megoldást jelenthetett a közösség felértékelődése, amelynek eszköze a merev normakövetés. „Folyamatosan követjük a normákat. Ritkán ismerjük fel, mennyire szükségünk van normákra: a társadalmi normák a ragasztó, ami összetart minket, megadják identitásunkat, és segítenek összehangolni és együttműködni ilyen

² Szász 2012, 55.

³ Nussbaum 2019.

figyelemre méltó szinten. Mi több, a társadalmi normák jelentik a kulcsot, amely megadja a társadalmi rend, sőt az emberi társadalom felépítésének lehetőségét is”⁴ – hangsúlyozza Michele Gelfand kultúrákutató.

A társadalmak jövője tehát erősen függ a múltban felépített normarendszerük kezelésétől. -a normakövetés így módon szabályos módon történik, bár tudattalanul. „A társadalmi normák a kultúra láthatatlan aspektusa. Folyamatosan követjük a társadalmi normákat és észre sem vesszük. Ultranormatív faj vagyunk.”⁵

A zsidókat és romákat még egy körülmény összeköti a hontalanságon kívül, éspe-dig a földbirtoklás lehetetlensége azokban az évszázadokban, amikor az egyén számára a többségi társadalmakban széles körben a földbirtoklás jelentette az érvényesülés, si-keres életút, megélhetés zálogát. Ennek lehetetlen volta az individuum számára, újabb okot jelentett a közösséghez tartozás megerősítésében, a közösségi normarendszer szí-gorú követésén keresztül, amely még inkább felerősítette a közösségi identitást, és még inkább háttérbe szorította az egyén függetlenedését a normáktól és a közösségtől, tanú-ságtételre készítette az individuumot a közösségi értékek mellett. A tradicionális érték-rend ezekben a társadalmakban így módon, amellet, hogy gondoskodott a társadalom működéséről, biztosította a közösség és az egyén túlélését is.

A földbirtokláshoz való viszony kiindulópontja azonban erősen különbözik a két etni-kum esetében. A zsidók számára a többségi társadalom által alkotott kirekesztő törvé-nyek jelentették az áthághatatlan akadályt, míg a romák és egyéb vándorló csoportok részéről a föld elutasítása maga volt a normarendszerük és egyben életvitelük alapja. Megélhetésüket olyan szakmák biztosították, amelyekhez nem szükségeltett a földbir-toklás, tudásuk nem is terjedt ki a földművelés módszereire, ugyanakkor szakmaik fel-tételezték az állandó vándorlást, hiszen kézművesiparuknak, szolgáltatásaiknak újabb és újabb piacokra volt szüksége. Ez az újabb momentum tovább erősítette elidegenedé-süket a feudális Európa letelepedett értékrendet valló többségi társadalmától. Ugyanak-kor a föld elutasítása szimbolikus megjelenési formája lehet a „rezisztens identitás”-nak – ahogy Castells nevezi – „amit azok a szereplők hoznak létre, akik a hatalom logikája által leértékelt vagy megbélyegzett helyzetben, hátrányos körülmények között vannak, s akik ennek alapján az ellenállás és a túlélés bástyáit építik ki, a társadalom intézmé-nyeit átható elvektől eltérő vagy azokkal szembenálló elvek alapján”⁶. A polgárosodó és bürokratizálódó, tömegtermelés felé fejlődő társadalomban – ami hosszú távon kiszorí-totta a roma kézműves szakmákat a piacról – noha a földbitoklás már nem őrizte domi-náns szerepét az egzisztencia megteremtésének formái között, a normán alapuló identi-tásnak ez a felépítése növelte az érintett közösségek kirekesztését.

Etnikum és kulturális identitás

A fentiekben etnikai kisebbségekről esett szó, amelyek esetében közös származásról be-szélhetünk, ami mind a zsidók, mind a romák esetében külső rasszjegyek megőrzésében is megnyilvánul. Ez utóbbiak megmaradása nyilvánvalóan éppen a közösségi összetar-tásnak, elhatárolódásnak köszönhető. Így a közösségek tagjai megjelenésükben is kü-lönbözhetnek a többségi társadalom tagjaitól, lehetőséget adva ezzel a kirekesztésnek

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Castells 2006, 30.

abban az esetben is, ha feladják normáikat, amelyek a többségi társadalomtól elválasztják őket, végső soron asszimilálódnak.

Nem ez a helyzet azonban írásom vizsgált csoportja, az ír travellerek esetében. Mai tudásunk szerint az ír travellerek a többségi társadalomból kiszakadt, ámbár azoktól némileg eltérő ír népcsoport. Vizsgálódásunk szempontjából ez azért érdekes, mert külső rasszjegyeik alapján kevésbé különülnek el többségi társadalmi környezetüktől.

A vándorló életmóddal gyakran együttjáró írásbeliség hiánya nem tette lehetővé számukra történelmük feljegyzését, ezért bizonytalan vélemények állnak rendelkezésünkre a csoport eredetéről. Ugyanakkor Írországból önálló etnikumként fogadták el a travellereket, ami, ahogy a későbbiekben látni fogjuk, felveti a kérdést: előfeltétele-e az etnikai csoport létezésének a közös származás vagy elfogadható, ha elsőként a közösségi, kulturális identitás jön létre, ami aztán nem zárja ki az önálló etnikum kialakulását is?

A 18. században, a nacionalizmus hajnalán, az egy nemzethez tartozás feltételül a közös nyelv, -hagyományok, -történelem meglétét hangsúlyozták. Különösképpen, hogy számos nemzetállam nem állíthatta, hogy etnikailag (amennyiben ezen a származást értjük) egységes, így a tartós együttélés, a kulturális azonosság létezése vált a közösség megteremtésének alapja. A nemzethez tartozásnak politikai árnyalata is van, ez azonban kevésbé jellemző az etnikumra. „Az etnikum kifejezésnél a definíciók többsége kiemeli az azonos kulturális hagyományokat, gyökereket, hogy egy közösség tagjai valóban megkülönböztetik önmagukat másoktól. Mindenképp fontosak a közös vonások, a meglévő identitás.”⁷ Bár a 20. század első felében széles körben teret nyert fajelmélet felerősítette az etnikumok lehetséges származásbeli közös eredetét, valójában a kulturális identitás okozza a döntő különbségeket.

Az ír travellerek olyan közösség, amelynek tagjait gyakran az életvitelük alapján sorolják sokszor tőlük idegen közösségekbe.

Nagy-Britanniában a vándor életmódot követő társadalmi csoportokat, nyilvánvalóan az adminisztratív feladatok megkönnyítése érdekében, „GRT” rövidítéssel (Gipsy, Romani, Traveller) homogén társadalmi réteggént kezeli, ámbár úgy kulturális háttérük, mint motivációik a mobil életvitelre, erősen különbözőek. Az ún. etnikai utazók között a legnépesebb és legmarkánsabban elkülönülő csoportok a gipsy-k, romanik és ír travellerek. A gipsy (vagy gipsy romani) az indiai származású vándorokat fedi, akik a feljegyzések szerint a 16. század óta tartózkodnak Angliában, és akkoriban ragadt rájuk a gipsy elnevezés, amelyet részben sötét bőrszínük, részben jós- és szórakoztató szerepekben való jártasságuk generált, amelyet a korabeli felfogás gyakran kötött a misztikus, varázslatos és titokzatos Egyiptomhoz. Természetesen mindezt felerősítette homályos eredetük. A romani nyelvet használták és használják részben ma is, amelyet nyelvészeti elemzések India északi régióihoz kötnek. A romanikon az utóbbi nemzedékek idején Angliába vándoroltakat értik, a travellerek pedig az ír travellerek, más néven Mincéirs vagy Pavee etnikum tagjai.⁸

Az etnikai utazók közé sorolják a skót-, welszi- vagy angol travellereket is, akik azonban saját nemzetiségükön belül nem alkotnak alcsoportot, mint az ír travellerek. Esetükben akár több nemzedékre visszanyúló választott létforma a folyamatos úton lét, számosan közülük beházasodtak és szoros kapcsolatban álltak romani vagy az Angliában is jelen lévő ír traveller közösségekkel.

⁷ Szenyéri 2019.

⁸ Open Doors Education & Training Community Interest Company 2021.

Hozzájuk hasonlóan választás áll a háttérben az ún. „new-age traveller”-ek esetében, akik azonban jóval rövidebb ideje élnek az utakon, eredetük az 1960-as-70-es évek hippimozgalmaira vezethető vissza. A „Barge Traveller”-ek szintén viszonylag friss keletű vándorok, a „new age traveller”-ektől eltérően azonban nem a szárazföld, hanem Anglia gazdag csatornahálózata a hazájuk.

Szakmájuk viszi az utakra a „Showmen” utazókat, akik a szórakoztatóiparban dolgoznak, mint például a vándorcirkuszok alkalmazottai.⁹

Ahogy a fentiekből kitűnik, az ír travellerek az etnikai utazók körébe tartoznak, bár a csoport eredete nem tisztázott. Komolyabban a kérdéssel Írországbán az 1950-es években kezdtek foglalkozni, vélhetően annak következtében, hogy a hagyományos megélhetési forrásaik kiszorulásával a travellerek kezdtek gondot okozni a többségi társadalomnak.¹⁰ 1952-ben az Irish Folklore Commission kérdőíves felmérést végzett az utazókról, de nem őket, hanem a többségi társadalom tagjait kereste meg a kérdésekkel. A kutatás eredménye rávilágított, mennyire nincs közmegegyezés az ír travellerek származását illetően. A változatos vélemények között szerepelt az ír származás: elszegényedett ír fém munkások leszármazottai, sőt királyok és hercegek utódai. Hangsúlyos volt azonban az idegen eredetet vallók aránya is. Ezek között megjelent „Izrael elveszett gyermekei” elmélet, az egyiptomi származás, számunkra pedig különösen érdekes a következő feltételezés: „A magyarországi cigánycsoportokat ma minden cigánycsoport magjának vagy központjának tekintjük. Valószínűleg ők és a korai törzsek, akik megszállták Írországot, egy származásúak voltak, ezért a mai tinkerek¹¹ és cigányok egyformák az egész világon”¹². Amellett, hogy ezek a feltételezések minden alapot nélkülöztek, identitás szempontjából fontos kérdést vetettek fel: amennyiben feltételezzük, hogy a csoport bevándorló, joga van-e a szülőföldre, az ahhoz kötődő közösséghez tartozáshoz, a területi-származási gyökerekből táplálkozó identitáshoz? A nemzethez tartozáshoz, amely pedig meghatározó identitásalkotó az individuum számára?

Az azonban immár nem kétséges, hogy a travellerek írek, és nem romák, ahogy sokáig tartották róluk. Olyannyira nem, hogy a két vándorló csoport közötti kulturális eltérések olykor komoly ellentétekhez vezetnek. Az elképzelés, hogy azonos származásúak csupán hasonló életvitelükből származó szokásazonosságokon alapszik. A többségi társadalmak számára leegyszerűsítő a vándorlók kérdését roma problémává egyszerűsíteni, noha nem egyedülálló Európában, hogy egy-egy vándorló csoport nem roma származású.

Sinéad ní Shuineár szerint mára tisztábbnak tűnik a kép, bár az elmúlt ötven-hatvan évben nem történt számottevő történeti kutatás. A közvélemény többsége számára az ír travellerek ma többnyire olyan parasztok leszármazottai, akiket az 1840-es évek nagy éhínsége az utakra kényszerített. Ez a narratíva a legutóbbi kutatások szerint szintén nem állja meg a helyét, mégis nagyon népszerű. A pauperizációból táplálkozó magyarázatok alkalmasak arra, hogy megvonják az ír traveller közösségtől az önálló kulturális csoport, a különálló etnikum jogát.

Az elmélet széles körű elterjedése egy 1960-as akciónak köszönhető, amely az ír travellerek letelepítését célozta meg. Ennek társadalmi támogatottságát megteremtendő terjesztették a nagyközönség körében Patricia McCarthy szakdolgozatát, mintegy tudományosan alátámasztandó az intézkedés jogosságát. A dolgozat, amelyet azóta alkotója

⁹ The Traveller Movement é.n.

¹⁰ Gilbert et al. 2017.

¹¹ Bádógos, kontár, cigány – lebecsülő szleng a vándorló csoportokra

¹² ní Shuineár 2004.

visszavont, nagy népszerűsége tette szert, és megerősítette a „szegénység kultúrája” teóriát¹³. A letelepítésért munkálkodó Comission is Itinerancy számára praktikusnak tűnhetett a gondolat, hogy az elnyomorodásból származtatja a vándorlást, így ugyanis legitimizálhatta intézkedéseit, sőt előremutató lépésként állíthatta be azokat, amennyiben bizonyítottan látták, hogy a letelepítéssel, amelytől a későbbiekben asszimilációt remélhettek, felemelik, visszahelyezik a társadalomba a „szegényeket”, akik ezek szerint nem önálló kultúra birtokosai, csupán a többségi társadalom lemorzsolódói. Bár az elmélet hamis, célját láthatóan elérte.

Az írásbeli források hiánya miatt az ír travellerek történetével kapcsolatban a tudós közvélemény továbbra is homályban tapogatozik, noha már a genetikai vizsgálatok módszerét is bevetették a tisztább kép érdekében. Léteznek feltételezések arról, hogy az ír utazók hibrid populáció a letelepedett ír és roma cigányok között, nomád életmódjuk hasonlóságai miatt. Egyéb feltételezett eredet az „ír származás”; illetve – előbbi nem cáfolva – az éhínségek időszakából (például 1740–1741, vagy az 1845–1852-es nagy éhínség), vagy a cromwelli- (1649–53) esetleg az anglo-normann hódítások idején (1169–1240) történt többségi társadalomból való kiszorulás. Az ír utazó népesség kialakulása akár megelőzheti is ezeket az eseményeket, és kelta vagy prekelta izolátumokat képvisel. Az etnogenezis ezen modelljei nem feltétlenül zárják ki egymást, és az ír utazó népességnek több származási forrása is lehet, közös kultúrával¹⁴. Még az is kérdéses, hogy a többségi ír társadalomtól eltérő genetika mikor alakult ki, hiszen a kis létszámú, zárt közösségben uralkodó endogám norma a házasságok terén is okozhatott genetikai elkülönülést.

A történelmi háttér bizonytalansága nyilvánvalóan az érintett közösség számára a legkínzóbb, hiszen az identitás kialakításában fontos szerepe van a történelmi tudatnak. Szükség van a múlt kiemelt pontjainak ismeretére, hogy szilárd alapozást teremtsenek a jövő számára. A közösségeknek maguknak kell kialakítani az emlékezés alakzatait, maguknak kell véleményt alkotniuk a történelmükről. Az írástudatlan népek esetében történelmük megőrzése szóbeli közléseken alapul, személyes találkozások során.¹⁵ Ezzel az utóbbi évtizedekben megjelenő traveller írók is tisztában vannak. Egyikük, William Cauley a hagyományos kempingeknek a szándékos bezárását – amelyeket egy család több generációja használ szezonálisan, és tökéletes alkalmat teremtenek a találkozásra, közösségi kommunikációra – egyenesen a travellerek kollektív identitásának eltörlésével köti össze.¹⁶ A vándorló csoportok esetében nem csak a normák, követendő szabályok átadása miatt fontos a közösségek számára a személyes kapcsolat, hanem a történelmi hagyomány életben tartása miatt is, amely nem feltétlenül azonos azzal, amit a hivatalos történetírás annak tart. „Amikor az embereknek nincs hivatalos történelme, hajlamosak legendákhoz és mítoszokhoz folyamodva kitalálni”¹⁷. A traveller szerző a továbbiakban rámutat ennek érzelmi fontosságára. „Az utazók szóbeli történelme nagyon fontos, mert nem csak a tények rögzítése, hanem az eseményekhez és kapcsolatokhoz kötődő élmények, képzelet, érzések, perspektívák megőrkítése is. Néha ezek legjobban egy csoport szimbólumaiban, dalaiban, történeteiben és mítoszaiban tükröződnek, nem csak az ún. 'kemény tényekben'. ”¹⁸ Összességében a múlt és egyben a közösség megőrzésének ez az igénye magyarázza az ír traveller hagyományban a szóbeli

¹³ Uo.

¹⁴ Gilbert et al. i.m.

¹⁵ Assmann 1999.

¹⁶ Ó Haodha 2011.

¹⁷ O'Connell 1995.

¹⁸ Uo.

műfajok gazdagságát, a csoporttalálkozások jellegét. Ugyanakkor a közösség fenntartásának igénye fenntartja magát az életmódot is. Ha ezek a csoportok nem találkoznak, nem osztják meg élményeiket és emlékeiket, normatívájukat, a közösség megszűnik. A letelepedett életmód számukra az előítéletes közösségi társadalomban való magukra maradásként, a védelmező kollektív kultúra megszűnését jelentené. A kultúra tartja fenn a közösséget, de a közösségnek szükséges megőriznie a tradicionális kultúrát, amennyiben nem akar nyomtalanul eltűnni az (ellenséges) társadalmi közegben. A kultúra megőrzésének titka pedig a szigorú normakövetésben rejlik egy állandó mozgásban lévő embercsoport esetében. „...emlékeznünk kell arra, hogy a történetmesélés az egyetlen kommunikációs eszközünk a múlttal. Mi úton vagyunk, nem tudjuk megírni a tetteinket, de emlékeznünk rájuk, és hűségesen, szájról szájra adjuk tovább.”¹⁹

Természetesen sokat segíthet úgy az elfogadásért vívott küzdelemben, mint a kultúra őrzésében és továbbadásában az írásbeliség terjedése a közösségen belül, a saját hang megjelenése az irodalomban. A téma kutatója Micheál Ó Haodha hangsúlyozza, hogy a travellerek a hagyományos ír irodalmi kánonban is helyet kaptak, azonban a szerzők nem a közösségből kerültek ki, kívülállók voltak, és nem léptek túl az idegenség érzésén: az ír traveller hagyományos ábrázolása nem haladta meg a társadalmi outsider portréját, a vándorok sztereotip megjelenítését, mint „a boldog szerencsés csavargót, a bűnözőt, a részeget, a mesélőt, a harcost és a kitaszítottat”²⁰. A szerző egyenesen azt állítja, hogy „A [ír] függetlenség megszerzésekor a kulturális kondicionálás és címkézés zavara, amely Nagy-Britannia gyarmati diskurzusát és az írek történelmi reprezentációját jellemezte, pl. a „Stage Irishman”²¹ és annak gyakran negatív konstrukcióiból álló gyűjteménye – pl. rendetlenség, lustaság, nomadizmus, koldulás, babonaság – egyszerűen átkerült egy új „Másikba”, vagyis az Utazókra”²². Ha ezt elfogadjuk, és nem feledjük, hogy egy sztereotípiát e módon való átdimenzionálása nem jelenti az eredeti jelentés azonnali eltűnését, talán magyarázat lehet arra, hogy egy „nem ír” számára miért jelent olykor nehézséget érezni a különbséget az ír és az ír traveller között.

A fentiek miatt különös jelentőséggel bír az ír travellerek számára, hogy az utóbbi évtizedekben megnőtt a traveller írók száma, akik „az újonnan megjelenő traveller-irodalom képviselői”, amely hangsúlyt helyez rá, hogy „felhívja a figyelmet arra a statikus és sztereotip módra, ahogyan a travellereket kulturálisan, politikailag és ideológiailag reprodukálták.”²³

Az írók által érintett témák rámutatnak a traveller-lét legnagyobb kihívásaira, mint az oktatás, társadalom, a félelem a kulturális (és nyelvi) eltűnéstől, a befogadás kérdése, letelepedés és asszimiláció, kulturális különállásuk hangsúlyozása traveller önkifejezésen keresztül, a visszaélések és diszkrimináció megjelenítése, amely a kirekesztéshez vezet. Ugyanakkor kifejezik vágyukat a „nomád gondolkodásmód” elfogadtatására, ami „a traveller identitás magja”. A fentiek ismeretében elfogadhatjuk, hogy a traveller megmaradás tudattalan és tudatos módon is a hagyományok hangsúlyos őrzésén alapul.

¹⁹ Maher 1972, 68; idézi: Ó Haodha i. m.

²⁰ Ó Haodha i. m.

²¹ Az „ír” sztereotip megjelenése az irodalomban. Jellemzően: bőbeszédű, dicsekvő, megbízhatatlan, nagyívó, harcias (bár gyáva) és pénztelen.

²² Uo.

²³ Uo.

Ír travellerek a 21. században

2019-ben Hannah Cromerty az Egyesült Királyság Képviselőházának könyvtára kiadásában tájékoztatót írt a cigányok és travellerek fennálló körülményeiről. Bár ez az összefoglaló nem az ír helyzetet taglalja, az általános tendenciák megegyeznek az ott tapasztaltakkal.

Rögtön a tájékoztató elején leszögezi, hogy társadalmi mutatók széles skáláján a cigányok és travellerek a legrosszabb eredményeket tudják felmutatni. „A hozzájáruló tényezők összetettek és gyakran összefüggenek egymással, de magukban foglalják a nélkülözést, a társadalmi kirekesztést és a diszkriminációt.”²⁴ A tényezők között említhetjük:

- a faji megkülönböztetést,
- a gyűlöletbűncselekményeket,
- a szállásokkal kapcsolatos problémákat: a travellerek bár nagy számban élnek letelepedve, vándorló identitásukat nem adják fel, és mintegy a negyedük (2011-es adat) még mindig lakókocsikban vagy más ideiglenes szerkezetekben laknak. A telephelyek kérdése azonban sokszor nem megoldott, szükség van a normák javítására,

- egészségügyi helyzet: az általános népességhez képest a cigány és utazó csoportok jelentős hátrányban vannak. Rosszabbak a halálozási és hosszútávú egészségügyi mutatóik, a gyermekek immunizálási szintje alacsonyabb, a szorongás és depresszió előfordulási aránya sokkal magasabb. Mindehhez hozzájárulnak a rossz lakhatási körülmények, a diszkrimináció, az egészségügyi ismeretek hiánya, a kulturális tudatosság és megértés az egészségügyi szakemberek részéről stb. Így nem meglepő a szintén a 2011-es népszámlálásból származó adat, hogy a cigány és traveller népességen belül az 50 év felettiek aránya csupán 18%, szemben a többségi társadalommal, ahol 35%.²⁵ További adatok azt is igazolják, hogy az utazó közösségekben nagyon magas az öngyilkosságok aránya. Egy 2012-es jelentés szerint Írországból az utazók között 6,6-szor magasabb az öngyilkossági arány, mint a letelepedett népesség körében. Az öngyilkosság a travellerek közötti halálesetek 11%-át tette ki. A beszámoló szerint a roma népesség körében az általánosan öngyilkosságra hajlamosító tényezők szinte mindegyike jelen van, mint a mentális és fájdalmas testi betegségek, alkoholizmus és kábítószerfüggőség, a munkahely elvesztése, megélhetési problémák, magány, elszigeteltség, gyász, családi konfliktusok (válás), családi mentális problémák, bebörtönzés, stigma, előítélet, zaklatás. Ehhez járul az utazók esetében a prevencióhoz való nehezebb hozzáférés. Tovább nehezíti a problémát, hogy az utazók hagyományosan családi hálózataikra támaszkodnak társadalmi és gazdasági támogatásért, de a letelepedés ezt gátolja (vagy legalábbis így hiszik az érintettek). A támogatási struktúrák hiánya, a normavesztés, a diszkrimináció és az abból (is) következő alacsony önbecsülés mind-mind elősegíti a mentális és fizikai egészség romlását, közvetetten a magas öngyilkossági arányszámot.²⁶

- oktatás: a cigány és utazó közösségekből származó gyerekek körében messze az országos átlag alatt van az oktatásban való részvétel. Magas közöttük az iskolai kizárások aránya, és sokan számolnak be megfélemlítésről és rasszista visszaélésekről,

- foglalkoztatottság: a cigány és ír travellerek rendelkeznek a legalacsonyabb foglalkoztatási rátával, és legmagasabb munkanélküliségi aránnyal. Nagyobb valószínűséggel inaktívak és önálló vállalkozók. Az inaktív népesség körében alacsonyabb a diákok

²⁴ Cromerty 2018.

²⁵ GOV.UK 2022.

²⁶ The Traveller Movement 2019.

és nyugdíjasok aránya, mint a többségi társadalomban. A foglalkoztatáshoz való hozzáférés során jóval nagyobb akadályokkal szembesülnek,

- igazságszolgáltatás: egy 2014-es adat szerint felülreprezentálják magukat az igazságszolgáltatási intézményekben, de nagyobb arányban tartanak attól, hogy veszélyben a biztonságuk és áldozattá válnak. Az ifjúsági igazságszolgáltatási rendszerben hasonlóak az arányok.²⁷

A fentebb felsorolt hátrányok közül számosat a travellerek már gyermekkorukban megtapasztalnak, ami már ekkor megalapozza a későbbi mentális problémákat, a lehetséges depresszió megjelenését.

Egy 2022-es kutatás, amely a fiatalokat érintő hátrányokról, illetve azok megoldási lehetőségeiről szól, az alábbiakban foglalta össze a nehézségeket és jellemzőket, amelyekkel a kiskorú ír travellereknek kell szembenéznük:

1. A legtöbb megkérdezett cigány, roma és traveller fiatal tapasztalt zaklatást, és tanáraik támogatásának hiányát, ami negatívan befolyásolta tanulási és iskolai tapasztalataikat, és nem szereztek képesítést.
2. Az oktatásban tapasztalható akadályok és diszkrimináció jelentős negatív hatást gyakoroltak a fiatal cigányok, romák és ír vagy skót travellerek mentális egészségére, önbecsülésére és önértékelésére.
3. A közösségi interjúalanyok arról számoltak be, hogy gyakran rejtik el etnikai hovatartozásukat, hogy megpróbálják elkerülni a diszkriminációt, igazolva a Traveller Mozgalom korábbi kutatását.
4. A fiatalokat ellátó szervezetek csak 20%-a azonosította a rendszerszintű rasszizmus megoldását, mint az ifjúsági ellátás javításának fontos tényezőjét.
5. A szervezetek többsége (78%) nyújt mentálhigiénés tudatosság- és jóléti szolgáltatásokat. Gyásztámogató és eseti szexuális-egészség szolgáltatások jóval ritkábban fordulnak elő. A mentális egészség támogatás rendszeresen nem veszi figyelembe a cigány, roma, ír és skót utazók specifikus igényeit.
6. A cigány és utazó fiatalok saját vállalkozás alapítását vagy a családi vállalkozásban való munkát részesítik előnyben a karrierépítéssel szemben, a romák esetében ez fordítva van.
7. A cigány, traveller és roma fiatalok azt az elvárást, hogy a hagyományos családok és nemi szerepek szerint éljenek, gyakran nevezték meg a folyamatos oktatásban, képzésben és karrierben való részvétel akadályának.
8. A fiatal cigányok, romák és travellerek gyakran nélkülözik a diplomával vagy a családi vállalkozásoktól független példaképeket a saját közösségükből.
9. Azonban a diplomát szerzett és/vagy karriert építő cigány és traveller fiatalok úgy érezték, elnyerték elnyerték családjuk támogatását és ledöntötték az akadályokat a közösségükben.
10. Ifjúsági munkaügyi szervezetek az ellátással való elégedetlenséget, a pénzügyi ösztönzés hiányát és a szezonális mozgást jelölték meg, mint az ifjúsági ellátórendszerből kilépő fiatalok okait.
11. A szervezetek több mint fele jelentős akadálnak találta a finanszírozási nehézségeket az ifjúsági ellátás javítása szempontjából.²⁸

²⁷ Cromerty i.m.

²⁸ The Traveller Movement 2022.

Értékrendjük, és szigorúan hagyománykövető neveltetésük sok mindenen átsegíti őket. Stabil identitást nyújt, még ha különbözőségei a többségi társadalom normarendszerével hátrányos is számukra. Jamie Johnson, amerikai fotós, aki öt évet töltött az ír traveller közösségekben, és a gyermekeket fotózta, arról vallott, hogy nem találkozott ír travellerrel, aki ne lett volna büszke a származására és identitására. Összegejtött néhány mondatot is, amit gyakran hallott az utazó gyerekektől a témában:

„Az utazó lányoknak mindig szép hajuk van – soha nem fogom levágni a hajam; ez az én identitásom.

Az utazó gyerekek szerencsések, mert a természetben élünk és pónikunk van.

Az utazó lányok szeretik a divatot. Szépnek lenni minden.

Fontos, hogy a Traveler fiúk kemények legyenek.

A család mindig a legfontosabb a világon. Anyám nagyon boldog; azt mondja, hogy nagyon szerencsések vagyunk.

Nem ülünk számítógép előtt és nem játszunk egész nap; mindig rohangálunk Szeretjük, akik vagyunk”.²⁹

Miért éppen a haj?

A külső megjelenés különösen fontos az identitás szempontjából, hiszen ezzel jelezhetjük kifelé elkötelezettségünket, meggyőződésünket, még azelőtt, hogy egyáltalán szót váltottunk volna a szemlélővel, aki a látvány segítségével ítéletet alkot rólunk. A külső így minden kultúrában kiemelt jelentőséggel bír. A külső jegyek közül azonban kiemelkedik a szőrzet.

„A szőrzet talán a csoport- és egyéni identitás legerősebb szimbóluma – először is, mert testi jellegű, és emiatt különösen személyes, másodszor, mert bár személyes, inkább nyilvános, mint magántermészetű. Továbbá a szőrzet szimbolikája inkább választott, mint megszabott vagy 'adott'. Végül a szőrzet alakítható változatos formákban, ezért egyedülállóan alkalmas az egyéni- és csoportidentitások közötti különbségek és változások szimbolizálására”³⁰ – fogalmaz a szociológus. A továbbiakban pedig még egyértelműbbé teszi álláspontját: A haj "... az „én” erőteljes szimbóluma. A haj nem csak az ént szimbolizálja, hanem nagyon is valóságos értelemben maga az én, mivel a testből nő, és annak része; továbbá „halhatatlan”, mivel túléli halált. A hajnak ez a személyes és biológiai eredete adja a sokrétűségét és erejét.”³¹ Ugyanakkor: bár fizikailag könnyű változtatni a hajviseleten (Synnott a változtatás négy jellegzetes lehetőségét is felsorolja: módosítható a hossza, a színe, a stílusa, de még a mennyisége is, mesterséges kiegészítőkkal), éppen a társadalmi kötöttségek miatt a módosítás egyszerre nehéz is, és erősen meggondolandó, mivel a haj lassan nő³². Fentiek miatt a kultúrák szigorú szabályokat alkalmaztak/alkalmaznak a hajviseletre, a külső szemlélő pedig joggal feltételezheti, hogy információhoz jut általa a viselő személyéről.

A haj a legtöbb kultúrában jelzi viselője társadalomban betöltött helyzetét is, ami még inkább aláhúzza fontosságát. A kultúrák sokszor eltérően értelmezik a szimbolikáját, de van néhány erőteljes jelentéstartalom, ami sok esetben megegyezik. Ami szinte

²⁹ Kehrer Verlag 2020.

³⁰ Synnott 1987, 381.

³¹ I.m., 404.

³² Hoppál et al. 2010.

mindig különbözik: a genderjelleg, a nemileg eltérő viselet. A szociológus szerint ennek biológiai gyökerei vannak. A tesztoszteron miatt sok férfi kopaszodik, míg a nők esetében az ösztrogén magas szintje akadályozza a szőrzetvesztést. Synnott szerint ez is az eredendője lehet annak, hogy a nők jobban azonosulnak a hajjukkal. Sok kultúrában a haj egyenesen a nőiesség szimbóluma, elvesztése romboló hatású lehet a női identitásra, egészen az extrém megállapításig: ha elvesztetted a hajadat, nem is vagy nő. (Érdekesen alakul ez a kérdés a kopaszodásra kevésbé hajlamos népeknél, ahol gyakori a hosszú haj férfiak esetében is, ahogy annak hasonló jelentősége is, mint a nőknél³³).

Az európai kultúrkörben a hajnak ez a látványos feminim volta meghatározta a hagyományos női megjelenést, és évezredek normájával erőteljes nyomot hagyott a gondolkodásban. Sokszor halljuk ma is férfiktól, hogy a rövid hajú nőket nem találják vonzóknak. A szimbólumgyűjtemény számos jelentést sorol fel, ami alátámasztja a fentieket: a haj lehet a szépség, csábítás, termékenység, nőiesség stb. szimbóluma.³⁴ A nők, hogy ezeket a többnyire pozitív tartalmakat felerősítsék, gyakran éltek a haj változtatás formázásának, díszítésének eszközével. Amire elsősorban a hosszú haj volt alkalmas, így nem meglepő, hogy a hagyományos társadalmakban (már amennyiben ezt a biológiai jellemzők lehetővé teszik) a hosszú haj vált a nő „koronájává”, elvárt megjelenésének kulcsfontosságú részletévé.

A tradicionális társadalmak patriarchalitása elősegíti ennek a hagyománynak a fennmaradását, hiszen minél hagyománykövetőbb egy társadalom, a nők annál inkább háttérbe szorulnak a férfiak mögött, azok kiegészítőinek szerepében, a férfi elvárásai szerint. A nő feladata a férfi vágyainak megtestesítése (azok fenntartása), a férfi társadalmi helyzetének reprezentálása vonzó, konvencióknak megfelelő megjelenésével. A hosszú haj, annak díszítése még arra is alkalmas, hogy szimbolizálja a férfi vagyonát, úgy a benne – ahogy a ruházaton is – alkalmazott ékszerekkel, mint a ténnyel, hogy a nőnek, olyan jó dolga van a férfi mellett, ami lehetővé teszi számára, hogy a haját méltón ápolja, bonyolult, ékes hajköltemények létrehozásával bajlódjon, életmódja pedig azt is lehetővé teszi, hogy az ne menjen tönkre a mindennapi munkában.

A 20. sz. modernizálódó életkörülményei, a feminizmus elöretörése és a felgyorsult életmód miatti erőteljes prakticzálódás azonban megkérdőjelezi a hagyományos női szerepeket, ahogyan az azt jelképező hajviseleteket is. A hagyományos formák erőteljes jelenléte egy társadalomban a tradicionalitás érzékeny jelzése.

Az ír traveller nők hajviselete nem cáfolja a fenti gondolatokat.

A női hajviseletek általában nagyon díszesek és feltűnőek, és számos hagyományos elemet tartalmaznak. A hajviselet központi eleme a hosszú haj, amelyet gyakran fonatokba rendeznek és csokrokkal vagy szalagokkal díszítenek. A fonatok és göndör tincsek általában feltűnően díszített szalagokkal vagy masnikkal vannak rögzítve, amelyek számos színben kaphatók. A frizurák nagyon szemrevalóak és díszesek, és gyakran hozzájárulnak a nőiesség és a szépség kifejezéséhez, illetve a rang és a státusz kifejezésének eszközei is lehetnek. Fontosak a családi események, például esküvők, búcsúztatók és egyéb ünnepek alkalmával is.

³³ Az 1890-es években, amikor Koreát meghódították a japánok, az uralkodói család erejétől való megfosztásának, „férfiatlanításának” egyik politikai eszköze éppen a hagyományos kontytól (sangu) való megfosztás volt, amely Koreában a felnőtt, házasságos férfi szimbóluma volt. A császár hajának nyilvános levágását, amelyre 1895-ben került sor, a külföldi megfigyelők valóban úgy jellemezték, mint egy szégyenteljes, megalázó kasztrálást (Neff 2020). De említhetnénk az Sámson és Delila bibliai történetét is.

³⁴ Martin 2010.

Természetesen tökéletesen alkalmas a travellerek beazonosítására. Breda Mayock ír művész így vall erről: „A haj számomra az ír utazó nők egyedi jellemzője, és mindig is csodáltam. A női utazók körében hagyománya van a hajviseletnek. Vizuális művészként nagyon is tisztában lennék, és érdekelne a művészek hatalmas kánonja a haj témakörében. A haj az egyéniség erőteljes szimbóluma, és mélyen kötődik az identitáshoz, kézzelfogható emberi nyersanyag, így nagyon erőteljesen közvetít történeteket, jelentéseket, emlékeket”³⁵. Mayock részt vett egy művészeti-társadalmi projectben, amely a Crown nevet kapta. A projekt, amelyben fotók készültek, amelyeket kiállításokon mutattak be, és traveller nők vallottak a hajukról, ahhoz kötődő szokásaikról, céljaul a társadalmi megértés erősítését tűzte ki. Rosaleen McDonagh ír traveller író a Crown weboldalán vallott arról, hogyan látja a közösségen belülről a hajhoz kötődő szokásokat.

„Akár csecsemők, gyerekek, anyák vagy nagymamák vagyunk, a hajunk etnikai hovatartozásunk jellemzője, de egyben beszédtema vagy társadalmi jelző is. A közösségen belül, függetlenül a ránk kényszerített változásoktól, hajunk mindig is az erős és szépség forrása volt. Mossuk, fésüljük, megjavítjuk, formázzuk, egy lehetetlen szeretjük és utáljuk... Sok rituálé kapcsolódik a hajhoz... Az utazó nők hagyományosan úgy döntöttek, hogy hosszú hajat viselnek... A haj olajozásának rituáléját az unokáknak is átadták. Ez a rituálé egyfajta női kötődés volt a nővéreiddel és az anyáddal... A haját megmossák és beolajozzák, majd befonják. Ballyragoztunk³⁶ és énekeltünk. Ebben a hagyományban minden korosztály részt vett... Függetlenül az életkörülményektől, ahol gyakran nem volt víz vagy higiénia, a beoir³⁷ haja mindig prioritást élvezett... Míg a traveller beoirokról kevés történelmi kép található, a rendelkezésre állók gyakran jelenítenek meg traveller beoirokat, ahol a haját nagyon kreatív módon jelenítik meg. A haj, legyen copfban vagy kontyban, mindig kint volt a vállon. Ez abban szokatlan, hogy más kisebbségi csoportok vallási vagy kulturális okokból eltakarják vagy elrejtik... A múltban sok utazó, aki nemi erőszakot tapasztalt, ollót fogott a hajára. Ezzel a dacos cselekedettel tudatta családjával és a közösség többi tagjával, hogy férje rosszul bánt vele... Sok utazó számára a haj önszeretetet és büszkeséget ad. A legértékesebb tárgyunknak számít. Ez a mi megkoronázásunk”³⁸.

A traveller nők nem egyszerűen csak hosszúra növesztik a hajukat. Üzeneteket közvetítenek vele, szimbolikus szereppel ruházzák fel, és ami nagyon fontos: kiemelt szerepet tölt be közösségi életükben. Felhasználják a találkozásra, a tapasztalatcserére, az egymással való törődésre, kultúrájuk elemi része. A fentiekben már vázoltam miért olyan fontosak az utazó közösségekben a társas kapcsolatok. A hagyományok átadása teszi lehetővé a létfontosságú normakövetést, miközben a közösség a hagyományos öszszejevőteleken kovácsolódik. A tradicionális szerepbe kényszerített, a család ellátásával foglalatostkodó traveller nők számára szűkebbek a találkozásra lehetőséget nyújtó alkalmak, mindegyik fontos. Ha egy nő levágatja a haját, elveszti az okot, a jogosultságot, hogy részt vegyen ezeken a bensőséges eseményeken. A közösség „bünteti”. Rosaleen McDonagh egy alkalommal levágatta a haját:

„Akkoriban fel sem merült bennem a hosszú hajam jelentősége az utazói identitás összefüggésében. Körülöttem a zene, a művészet, az irodalom és a média üzenete az volt, hogy az utazó etnikai hovatartozásom téves. A legtöbb letelepedett barátom és társam rövid hajú volt...[anyám] elárulva érezte magát... Nővéreim és unokatestvéreim a

³⁵ Mayock 2020.

³⁶ ugrotás

³⁷ nő

³⁸ McDonagh 2020a.

rövid haj miatt azt hitték, hogy csak idő kérdése, mikor lesz az etnikai hovatartozásom olyasmi, amit megtagadok vagy elvetek... A rövid haj nagyon bántotta anyámat. Egy szomorúság volt, sérelem, ami mindannyiunk szívét összetörte... A punk frizurám a belső konfliktus metaforája volt. Az etnikai hovatartozásommal és fogyatékos testemmel kapcsolatos szégyenüzenetek beszívárogtak az önbizalmamba és önbecsülésembé”³⁹.

A haj tehát, amennyire az öntudat és büszkeség forrása, ugyanúgy az elkeseredése. Az identitás felvállalása csakúgy. McDonagh elmeséli, hogyan vágta le a haját az apácák az iskolában, ahová fogyatékosága miatt kényszerült, és hogyan vívott ez ellen édesanyja elkeseredett küzdelmet. Később aztán megnővesztette, de lázadt ellene⁴⁰. Ez a küzdelem akár a szimbóluma lehet azoknak a harcoknak, amelyet az ír travellereknek (is) meg kell vívniuk magukban. Ragaszkodjanak hagyományaikhoz és tradicionális közösségükhöz, amely igyekszik megvédeni tagjait a külvilág ellenséges megnyilvánulásaival szemben vagy engedjék el traveller identitásukat, amely egyre nagyobb nehézségekkel néz szembe a modern világban, dobják el a külsőségeket, amely markánsan megkülönbözteti őket, és olvadjanak be a többségi társadalomba, amelyet rasszjegyeik alapján akár meg is tehetnének? Rosaleen McDonagh megtalálta a saját válaszát erre, a saját belső harcai után: „A rövid haj nem tüntette el a rasszizmust, és nem rejtette el a traveller etnicitásumat. A rasszizmus mindig itt van”⁴¹ És büszkén viseli ismét megnőtt haját. Ez az ő válasza, de nem lehet mindenkié.

Összegzés

Az ír travellerek nem cigányok. Nem gipsyk és nem romák. Bár a többségi társadalmak gyakran címkézik őket annak, és tagadhatatlan a csoportok közötti életmódbeli hasonlóság, az ír travellerek származásukat tekintve írek, amit nem cáfol meg a külsejük sem. Ugyanakkor önmeghatározásuk alapja a többségi ír társadalomtól, életviteltől való elkülönülés. Elnevezésük saját magukra: lucht siúil, azaz sétáló emberek⁴², ami utal vándorló elköteleződésükre a letelepedett társadalom tagjaival szemben. Ez arról árulkodik, hogy fennmaradásuk egyik oka épp a többségi társadalom felől érkező ellenszenv, megkülönböztetés, támadás. Erre válaszolnak a fenyegetett társadalmak eszközével, a konzervatív normakövetéssel. Az a feltevés is megkockáztatható, hogy egy befogadóbb közegben talán már eljutottak volna az asszimiláció szintjére, amit egyébként a többségi (és nem befogadó) társadalom annyira szorgalmaz velük szemben. Amit azonban a befogadó, toleráns társadalmak nem szorgalmaznak. Ambivalens módon a befogadás hiánya tarthatja fenn a makacs elkülönülést.

Castells ezt „a kirekesztőknek a kirekesztettek által való kirekesztésének” nevezi. „Ez annyit jelent, hogy a defenzív identitás kiépítése a domináns intézmények és ideológiák tekintetében visszajára fordítja az értékítéleteket, miközben megerősíti az elhatárolódást”⁴³ A traveller anyák azt tanítják gyermeiknek a nyilvánvalóan ellenséges külvilág támadásaira válaszul, hogy szerencsések, amiért ennek a különleges közösségnek a tagjai

³⁹ McDonagh 2020b.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Ostberg 2022.

⁴³ Castells i.m., 32.

lehetnek. Noha felnőtt korban a beilleszkedés lehetetlensége miatti egzisztenciális kilátástalanság áthangolja a megközelítéseket, a gyermekkori, és a szorosra zárt közösség diktálta normaszocializáció megteszi a hatását, az individuum nem rúgja fel a szoros hagyománykövetést, amivel áttételesen megteremti a kollektív kultúra megtartó erejét.

A tradicionalista társadalom így képes fennmaradni modernizálódó keretek között, noha a modernizáció egyre mélyíti a felfogások és értékrendek közötti különbséget.

Fentieket olyan konkrét példával próbáltam alátámasztani, ami látszólag a külsőségekről szól, valójában érzékeny mutatója a tradicionalizmus mélységének. A roma nők megtartják hosszú, díszes hajviseleteiket, amelyek egy patriarchális társadalom elvárásai mentén alakultak, jelzik ezzel elkötelezettségüket a hagyományos értékrend mellett, számukra a jövő továbbra is férjeik támogatása, gyermekeik nevelése körül körvonalazódik. A családi kötelék különösen hangsúlyos fontosságú az ír traveller társadalomban. A „szép” hajviselet mellett ezek a lányok kitűnnek a divatkövetéssel is, nyilvánvalóan szintén a tetszés vágyától hajtvá.

Nem vágják le a hajukat, mert a köré épült szokásrendszer összeköti őket az előtük járó és utánuk következő női nemzedékekkel, akiknek példáját meg sem kérdőjelezhető módon követik. Ugyanakkor tisztában vannak vele, hogy ez nem csak a külsőről szól. Maguk is tudják, hogy így fejezik ki önmagukat, hovatartozásukat, identitásukat. Nem vágják le a hajukat, akkor sem, ha ezzel eltörölhetnék a külsejük által kiváltott diszkriminációt, mert a normák így működnek: a közösségi elvárás sokszor nem az individuum érdekei mentén működik, mégis támogatja az egyént megtartó erejével. És sajnálatos módon Rosaleen McDonaghnak alighanem igaza van: egy hajvágás nem törli el a rasszizmust. A beilleszkedés vágya nem jelenti a sikerét is.

Irodalom

- Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz.
- Castells, Manuel (2006). *Az identitás hatalma. Gazdaság, társadalom és kultúra. II. kötet*. Budapest: Gondolat.
- Cromerty, Hannah (2018): Gypsies and Travellers – Briefing Paper [online] <https://www.gypsy-traveller.org/wp-content/uploads/2018/05/CBP-8083-9-1.pdf> [2023. 08. 18.]
- Gilbert, Edmund; Shai Carmi; Sean Ennis; James F. Wilson; Gianpiero L. Cavalleri (2017). Genetic insights into the population structure and history of the Irish Travellers. *Nature*. [online] <https://www.nature.com/articles/srep42187> [2023. 08. 15.]
- GOV.UK (2022): Gypsy, Roma and Irish Traveller ethnicity summary. [online] <https://www.ethnicity-facts-figures.service.gov.uk/summaries/gypsy-roma-irish-traveller> [2023. 08. 18.]
- Hoppál Mihály et al. (2010). *Jelképtár*. Budapest: Helikon.
- Kehrer Verlag (2020). Jamie Johnson: Growing Up Travelling. *All-About-Photo* [online] <https://www.all-about-photo.com/photo-articles/photo-article/724/jamie-johnson-growing-up-travelling>. [2023. 08. 21.]
- Maher, Sean (1972). *The Road to God Knows Where*. Dublin: The Talbot Press.
- Martin, Kathleen (ed.) (2010). *The Book of Symbols. Reflections on Archetypal Images*. Köln: Taschen.
- Mayock, Breda (2020). Watch: Crown – hair and identity in Traveller Culture. [online] <https://www.rte.ie/culture/2020/1104/1175927-watch-crown-hair-and-identity-in-traveller-culture/> [2023. 08. 16.]
- McDonagh, Rosaleen (2020a). *Crowning glory. Crown. Hair & Identity in Traveller Culture*. 2020. október 1. [online] <https://www.crowncloseup.ie/crowning-glory> [2023. 08. 16.]

- McDonagh, Rosaleen (2020b). Hairs & Graces. *Crown. Hair & Identity in Traveller Culture*. 2020. október 6. [online] <https://www.crowncloseup.ie/hairs-graces> [2023. 08. 16.]
- Neff, Robert (2020). The politics of hair. *The Korea Times*. [online] https://www.koreatimes.co.kr/www/opinion/2020/01/715_281346.html [2023. 08. 16.]
- Nussbaum, Dave (2019): Tight and Loose Cultures: A Conversation with Michele Gelfand. *Behavioral Scientist*. [online] <https://behavioralscientist.org/tight-and-loose-cultures-a-conversation-with-michele-gelfand/> [2023. 08. 16.]
- ní Shuinéar, Sinéad (2004). Apocrypha to canon: inventing Irish Traveller history. *History Ireland* 12. évf. 4. sz. [online] <https://www.historyireland.com/apocrypha-to-canon-inventing-irish-traveller-history-2/> [2023. 08. 14.]
- O’Connell, John (1995): Travellers and History. In: Nóirín Ni Laodhóg (ed.): *A Heritage Ahead. Cultural Action and Travellers*. Dublin: Pavee Point Publications. pp. 20–28. [online] <http://www.paveepoint.ie/wp-content/uploads/2015/04/HeritageAhead.pdf> [2023. 08. 15.]
- Ó Haodha, Micheál (2011). Travellers and Communal Identity: Memory, Trauma and the Trope of Cultural Disappearance. *Études Irlandaises* 36. évf. 1. sz., 43–57. [online] <https://journals.openedition.org/etudesirlandaises/2126> [2023. 08. 12] DOI: 10.4000/etudesirlandaises.2126
- Open Doors Education & Training Community Interest Company (2021): ‘Tutors for Gypsy, Roma, and Traveller young people’ Evaluation Report - Findings from a programme for young Gypsy, Roma, and Traveller students aged 5–18. <https://wp-main.traveller-movement.org.uk/wp-content/uploads/2022/06/Tutors-for-GRT-Impact-Evaluation-Funder-Report.pdf> [2023. 08. 14.]
- Ostberg, René (2022): Irish Travellers [online] www.britannica.com/topic/Irish-Travellers [2023. 08. 21.]
- Synnott, Anthony (1987): Shame and glory: a sociology of hair. *The British Journal of Sociology* Vol. 38, No. 3 (Sep.), 381–413. DOI: 10.2307/590695
- Szász Antónia (2012): Progresszív judaizmus Magyarországon. Identitás-(re)konstrukció reform zsidó közösségekben. *socio.hu* 2. sz. 54–66. [online] https://socio.hu/uploads/files/2012_2/szasz.pdf [2023. 08.16]
- Szenyéri Zoltán (2019): Etnikum, nemzet, kisebbség. *Történelemtanítás* 2. sz. [online] <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2019/06/szenyeri-zoltan-etnikum-nemzet-kisebbség-az-etnikai-kutatasok-legfontosabb-tudomanyos-kategoriainak-ertelmezese-10-02-04/> [2023. 08. 14.]
- The Traveller Movement (2019). The Traveller Movement - policy briefing addressing mental health and suicide among Gypsy, Roma and Traveller communities in England. *The Traveller Movement*. [online] <https://wp-main.traveller-movement.org.uk/wp-content/uploads/2021/09/Mental-Health-and-Suicide-among-GRT-communities-in-England-Briefing-2019.pdf> [2023. 08. 18.]
- The Traveller Movement (2022). Roads to Success for Gypsy Roma and Traveller Youth. *The Traveller Movement*. [online] <https://traveller-movement.org.uk/policy-and-publications/roads-to-success-for-gypsy-roma-and-traveller-youth> [2023. 08. 18.]
- The Traveller Movement (é.n.): Gypsy Roma and Traveller History and Culture. *The Traveller Movement*. [online] <https://traveller-movement.org.uk/gypsy-roma-and-traveller-history-and-culture> [2023. 08. 14.]

Brit cigány és traveller mesék és felhasználásuk a nyelvoktatásban

Csizmadia Gábor*

Abstract **British Roma and Traveller Folk Tales and their Use in Foreign Language Teaching.** Integrating authentic folk tales into the curriculum has long been a popular method in language teaching. The motivational power, vocabulary, and context of folk tales contribute to the process of natural language acquisition already in the early phase of language learning – even if we only use traditional oral storytelling as a tool, or else if the stories are processed and dramatized by the students, perhaps if we develop “ready-to-use” curriculum from its rich linguistic content. The cultural content of fairy tales is useful spiritual food for all ages and is the basic element of a holistic approach. The essay summarizes the position of the literature on the possibilities of using folk tales in foreign language learning, looks into the history of the British Traveller and Roma communities, their relationship to storytelling, and the typology of folk tales. We randomly selected a few stories from famous British folklorists’ collections to see if they can be used in language classes.

Keywords Roma, Traveller, folk tales, teaching English as a foreign language, curriculum

Az autentikus szövegek fontossága a modern idegennyelv-oktatásban

A gyermekirodalmi művek jelentős szerepet kaptak az idegennyelv-oktatásban is az utóbbi évtizedekben. „A mesék, történetek és a hozzájuk kapcsolódó, kontextusba helyezett feladatok nemcsak nyelvi, hanem tartalmi szempontból is értékes anyagot juttatnak el a nyelvtanulókhoz, felkeltve érdeklődésüket, motivációjukat, hozzájárulva a tanulói autonómia és a nyelvtudás fejlődéséhez.” (Kolozsvári-Gordon, 2022) Szinte magától értetődik ma már a színvonalas idegennyelv-órák módszertanában a tanuló- és tevékenység-központú, felfedeztető, kreatív, produktív eljárások és projektmódszer központi szerepe. Nemcsak az általános iskola felső tagozatától kezdődően válik az autentikus irodalmi szövegek idegen nyelvi módszertani programba való építése, hanem korai periódusban is. A korai idegennyelv-tanítás keretében a gyermeket holisztikusan és alapvető szükségleteinek figyelembevételével kell megszólítani. A nyelvokta-

* MATE Neveléstudományi Intézet

Email: csizmadia.gabor@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0002-5136-9401

A műre a Creative Commons 4.0 standard licenc alábbi típusa vonatkozik:
CC-BY-NC-ND-4.0.

tás e típusában a kommunikatív szemlélet találkozik az irodalom számtalan, cselekvésorientált felhasználási területével. Az irodalmi művek a tevékenységközpontú eljárások egész sorát kínálják. Az olvasott gondolatok megértésének készsége nagy jelentőségű a nyelvi kompetenciák sorában.

Eltérően az anyanyelvi- irodalmi programtól, az idegennyelv-oktatásban az irodalom célnyelvi szöveg, amely egy másik kultúra képviselője. Ez a 80-as években a debreceni, szegedi egyetemi műhelyekben létrehozott, forradalminak számító nyelvoktatási modell egy alapvető vonása, amely a célnyelvi kultúrával kapcsolatos ismeretek beépítésével az interkulturális kompetencia kialakulását lényeges elemnek tekintette a nyelvoktatásban (Lipócziné, 2019). Miquel és Sans kimerítően tárgyalja esszéjében, mennyire fontos szerepet játszik a nyelvoktatás során az irodalom és a kultúra fogalmának együttes kezelése. A kultúra átadásának növekvő igénye a transzkulturalitás erősödésének következménye (Miquel és Sans 2004). Ghosn (2002, p. 173) négy pontban foglalja össze azokat az okokat, amelyek miatt az autentikus irodalom értékes lehet az általános iskolai nyelvtanításban. Ezek rövid lényege a motiváló, értelmes, természetes kontextus, az angol nyelven tartott óra megvalósításához kellő szókinész és kognitív készségek, valamint az érzelmi, interperszonális és interkulturális kompetencia fejlesztése.

Az információcsere kultúrába ágyazott helyzetekben jelentősen különbözik mind kialakulásában, mind az abban részt vevő személyek elvárásait tekintve, sőt előfordulhat, hogy egyes ilyen kommunikatív aktus nem is létezik számos nyelvben. Ebből arra következtethetünk, hogy a nyelvet, azaz a kommunikáció eszközét egy sor társadalmi gyakorlat és kulturális érték alakjában tanítjuk anélkül, hogy annak tudatában lennénk. Tehát tisztán kell látnunk, hogy a tanuló idegen nyelvi kommunikatív kompetenciáját képtelenség fejleszteni anélkül, hogy a kulturális kompetencia tanítását ne tekintenénk egy alapelemének.

A számunkra idegennyelv-tanításhoz ideális autentikus célnyelvi irodalmi szövegek mibenlétéhez Bárdos vezet közelebb, aki így írja le a narratíva változatait: „múltbeli történetek; a jelenben lejátszódó események szimultán leírása; olyan események általános elmesélése, amelyek eddig is és feltehetőleg ezután is mindig ugyanúgy játszódnak le; anekdoták és példázatok; vagyis minden olyan történet besorolható ide, amely az információn túlmenően valamilyen értékítéletet is tartalmaz, és alkalmasint a szórakoztatás vagy a meglepetés, feszültségkeltés funkcióival is rendelkezik” (Bárdos, 2000). Ezek között a kulcs kifejezés, amelyet az egyszerűség kedvéért használunk, a „mesélés”.

A mesék mint pedagógiai eszközök a célnyelv -és kultúra tanításában

Davies szerint A mesemondás segíti a gyermekek azon képességének fejlesztését, hogy a közvetlen tapasztalaton túlmutató eseményeket értelmezzenek és megértsenek. A mese a gyermek valóságává válik, és személyes szinten azonosulnak vele. A mesélés tángítja a képzeletet. Arra ösztönzi a gyerekeket, hogy találjanak menedéket a fantázia-világban, és segíti álmódosásaikat, ami pozitív hatással van a mentális egészségre és tisztaságra, így jobban megbirkóznak a mindennapi helyzetekkel. „A fantasztikum az ember képzeletét képes kiragadni azokból a mindennapi problémákból, amelyek sokszor fűkezik a kreativitást” (Sallai 2015). A gyermekek az erkölcsi mondanivalót önállóan dolgozhatják fel és érthetik meg. A mesélés használható a nehezen megtanulható problémák lebontására. Alkalmazható a kényes területek hozzáférhetőbbé tételére,

kreatív hozzáállással és más szemszögből közelítve a témához. A mesélés közösen megélt élménye által érzelmi, szociális intelligenciájuk fejlődik. „A mese „erdejéből” való közös kitalálás egy közös(ségi) élményt ad, amelynek a pozitív érzései erősítik a résztvevők közötti kötődést, segítik annak kialakulását.” (Báthory Kinga, 2019) A mesélés segíti a nyelvi fejlődést. A nyelvben való elmerülés fejleszti a szókincset, a nyelv összefüggéseinek megértését, az olvasási készséget, a hallott szöveg értelmezését, a koncentrációképességet, a szóbeli kommunikációt. A mesélés szórakoztat és izgalommal tölt el, ami a tanulás fontos része. Ha a gyerekek jól érzik magukat, részt vesznek benne, és motivációt nyernek, hogy még többet tanuljanak. A mesemondás segít a gyerekeknek értékelni a különböző kultúrákat, amellet, hogy saját személyes örökségüket megismerik (Davies, 2007).

„Könnnyű megfelekedezni arról, hogy a meglévő nyelvtudás komoly korlátokat szabhat a választható irodalomra és annak felhasználási módjaira vonatkozóan; a problémákat, amelyekkel a nyelvatanárok találkozhatnak, miközben kiválasztják, megtervezik, megszervezik és levezetik ezeket az órákat, ugyanis ez mind nagyon időigényes és sok plusz teherrel jár; valamint azt is, hogy az anyanyelvi beszélőknek szánt, egyszerűnek tűnő kifejezések, ismétlődések idegen nyelven már nem is olyan egyszerűek és maguktól értetődőek” (Nagy-Kolozsvári, 2016). A nyolcvanas években az említett „forradalmat” megnehezítette az, hogy nehéz volt hozzájutni olyan kiadványokhoz, amelyek autentikus szövegeket tartalmaztak. Ezek híján reader-ek, vagy abridged/graded readerok néven ismert szintezett olvasókönyveket használtak. Később az idegen nyelvi könyvesboltokban kaphatóak lettek autentikus mesekönyvek – nem iskolai célokra. Ezek csak komoly kreatív erővel rendelkező, dedikált szaktanárok kezén át kerülhettek emelt szintű idegen nyelvi csoportokhoz, de ott minden bizonnyal nagy hasznot hajtottak mind nyelvi fejlesztés, mind motivációs forrás gyanánt. Ez azonban akkoriban kifejezetten az elitiskolák privilégiuma volt.

Az idegennyelv-tanítás programja ma már gazdag hagyományos tündérmesei, autentikus népmesei anyagot tartalmaz(hatna). A lehetőségek kimeríthetetlen tárháza áll rendelkezésre mind nyomtatott mesekönyv, mind digitális média formájában. Mégis az a tapasztalatom, hogy a nyelvpedagógusok nagy része megelégszik a jól bevett, dokumentált és feldolgozott meseirodalommal, amely körülbelül fél tucat mesét tesz ki. Ennek természetesen komoly gyakorlati okai vannak. A már anyanyelven sokszor hallott ismerős mesék sokkal könnyebben dolgozhatók fel idegen nyelven is, mert a történet megértésével már nem kell vesződni, és mert a népszerű mesék önmagukban is motiváló erővel hatnak. Ezek a mesék azért is kerültek be a kánonba, mert a mondanivalójuk, szókincsük jól illeszkedik a tanterv folyamatába. Egy kiépült nyelvi szakcsoport már rendelkezik a legtöbb ilyen mese megtanításához szükséges audiovizuális segédeszközökkel, tehát bármikor elő lehet őket rántani a cilinderből: bemutathatók, eljátszhatók, megnézhetőek, meghallgathatók. Egy túlterhelt nyelvatanár kétszer is megírodolja, mikor fogjon új projekt építésébe, ami modultervezéssel, programsomag írásával és annak nyelvi, audiovizuális stb. anyagokkal való feltöltésével jár, sőt sikere sem bizonyítható előre.

Mégis úgy vélem, érdemes kivételt tenni egy-egy kevésbé ismert kultúra kedvéért, mint a brit traveller és cigány közösségeké, és nemcsak mert érdekes színfolttal gazdagíthatja a célnyelvi országok kulturális palettáját (ez a felsőoktatásban, ahol van idő és alkalom részletes és beható betekintést nyerni a brit kultúrába, fontos lehet), hanem mert a mese a traveller kultúrában az archaikus közösségekhez például az 1945 előtti magyar cigánysághoz hasonlóan nevelési szerepet játszik, amit a család és a

tágabb közösség lát el. „A nem intézményes nevelés csak ritkán intencionális, nagyobb részt funkcionális. Mindig természetes formában zajlik, csoportközpontú, célja, hogy az egyén a közösség hasznos tagjává váljék. Fontos információátadás zajlik a vegyes és az azonos korcsoportokban, és fontos az egyén saját szocializációja is. Az ismeretátadás mindig több csatornán keresztül megy végbe, s az átadásban átörökítésben az egyén és egyén, valamint az egyén és közösség közötti kommunikációs formáknak kitüntetett szerepe van” (Jenei, 2009). Ha pedig így fogjuk fel a mesélést, mint a nevelés médiumát, érdemes az iskolákban is olykor úgy tekinteni a mesére, mint önálló „fegyverre”, amely kivételes pedagógiai potenciállal rendelkezik, és megérdemli, hogy gyakrabban hozzányúljunk.

Bajzáth Mária a következőképpen fogalmaz, amikor a mesélés pedagógiában beöltött szerepéről beszél: „Nagyon fontosnak tartanám a pedagógusképzésben megváltoztatni azt a szemléletet, hogy a mese elsősorban olvasandó, feldolgozandó vagy dramatizálható, elbábozható szöveg. Attól a pillanattól kezdve, hogy akár egy felolvasott, akár egy elhangzott mese után kérdésekre kell válaszolni, egyáltalán valamit csinálni kell, pont a lényeg tűnik el: a mesei varázs! Hiszem, hogy az intézményes nevelés keretei között – akár óvodáról, akár iskoláról van szó – helye van olyan mesélésnek, amikor a mese élőszóban hangzik el, és a világon semmilyen kérdésre nem kell válaszolniuk a mesehallgatóknak. Egyszerűen lehetőség teremődik arra, hogy a pedagógus elmondjon egy mesét, amit a gyerekek meghallgatnak, és utána egy nagyot játsszanak” (Sallai, 2015).

Cigány és traveller közösségek az Egyesült Királyságban

A travellererek és a cigányok többszáz éves történelemre tekintenek vissza Nagy-Britanniában és Írországbán, ezért külön etnikai kisebbségi csoportként ismerik el az angol jogban.

Bár a részletek továbbra is vitatottak, ma már széles körben egyetértés van abban, hogy Európa roma és cigány lakossága egy X. századi indiai diaszpórára vezethető vissza. Az első vándorcigány közösségek a 16. század elejére érkeztek Nagy-Britanniába. Az üldöztetés ellenére a cigányok megtalálták helyüket a társadalomban ki városokban ki vidéken. Olykor földbirtokosok vették őket oltalmukba, akik alkalmi munkaerőként, szórakozásként használták őket és engedték, hogy területükön letáborozzanak. A többségi társadalom vegyes érzelmekkel viseltetik a cigányok jelenlétével és a nomád életmóddal kapcsolatban. Egyrészt a nomád nép röghöz kötetlenségét, szilaj-romantikus szabadságát látták bennük – ezt olyan népdalok sztereotipizálják, mint a „The Raggle-Taggle Gypsy”; másrészt ugyanez a szabadság szinte zsigeri gyűlöletet-irigységet váltott ki, hiszen a cigányok kibújhatnak a törvények és a magatartási kódexek alól, amelyek a letelepedett társadalmat falujukhoz és egyházukhoz kötötték (Taylor, 2011).

Ezekkel a sztereotípiákkal ellentétben a cigányok békében kereskedtek a lakosság többi részével, együtt dolgoztak és együtt éltek: például a cigányok által énekelt hagyományos dalok elemzése jelentős átfedést mutat a szélesebb társadalomban népszerű dalokkal, ami arra utal, hogy a közösségek között jelentős együttműködés ment végbe, különösen az alkalmi mezőgazdasági és szezonális munkák terén. Számos forrás megerősíti azt, hogy a cigányok és a letelepedett lakosság élete szorosan összekapcsolódott, és gyakran a köztük lévő határvonalak is elmosódtak. A cigányok városkörnyéki táborokban, vagy akár olcsó szállásokon éltek télen a városokban a munkás-

osztály mellett, használati tárgyakat készítettek és árultak, tavasszal és nyáron rendszeresen körbejárták a vidéket, idénymunkát vállaltak, házaltak és vásárokra jártak. Gazdasági túlélésük korántsem „külön nép”, valójában a szélesebb lakossággal való szoros kapcsolattól függött.

Az ír travellerek korai történetét homály fedi. Analfabéták lévén írott forrást nem hagytak maguk után. A szegény sorsú népről, amely a letelepedett társadalom peremén élt, leginkább említést sem tettek Írország írott történetében, illetve irodalmi műveiben. Az 1970-es években végrehajtott genetikai kísérlet és egy 2010-ben 40 személy DNS-ét megvizsgáló kutatás kétséget kizáróan kimutatják, hogy a travellerek írországi bennszülöttek, és éppen annyi ideje élnek ott, mint bárki más. Hasonló kutatás következtésképpen bizonyítja, hogy nem is romák. Mindemellett csak egy dolog bizonyos: nem minden traveller család gyökerei erednek ugyanabban a korban illetve ugyanúgy. Egyes családok története századokra vezethető vissza míg másoké sokkal később ered. Sokuk családfája mind *travellerekkel*, mind pedig letelepedett emberekkel keveredik (Gmelch S.B. és Gmelch G., 2014).

Míg a Romani jól elkülöníthető a bennszülött brit kultúrától, lévén gyökerei Indiáig nyúlnak vissza, az ír *travellerek* nyelve, a Shelta-Gammon főként angol és kelta szókinszre támaszkodik, nyelvtana a két nyelv keveréke, keletkezésének ideje pedig még mindig vitára készíti a nyelvészeket. A Shelta és a Cant, amely ír kelta eredetű, több kutató szerint akár a 13. században is létezett már (Macalister, 1937). A travellerek nyelve kriptolektus, azaz titkos nyelv, amelyet beszélői nem osztanak meg kívülállókkal, a „Bufferekkel”.

Már az 5. században is voltak fémművesek, akik az országot járták és ékszereket, fegyvereket készítettek-javítottak, lószerszámokat készítettek bronzból, ezüsből és aranyból, és cserébe élelmet és szállást kaptak fizetségül. Más mesterek, közöttük takácsok, tetőfedők, zenészek, költők szintén Írország útjain élték életüket a középkorban. A *Ward*, az ír *Mac an Bhaird* azaz „költő fia” az egyik leggyakoribb traveller családnév, amelynek viselőit tartják az egyik legpatinásabbnak a nomád családok közül.

A 12. században jelenik meg először írásos feljegyzésekben a „tinker” vagy „tynkere” mint mesterség vagy személynév. (a tinker szó a kovács kalapácsának zajából ered, amint a vasat üti vele). A 16. századra az utazó mesteremberek már elég nagy számban éltek Írországban és Skóciában, hogy az újonnan érkező roma közösségeknek komoly konkurenciát jelentsenek. A brit szigeteken vándorló mesterembereket a 16-tól a 19. századig számos törvényben említik, amelyeket a csavargás és a koldulás visszaszorítására hoznak. 1835-re, amikor a Brit Szegényügyi Bizottság Írországba, akkor még brit gyarmatra látogatott, hogy bizonyítékot gyűjtsön a szegények állapotáról, a helyi emberek már megkülönböztették a tinkereket a többi vándor életmódot folytató emberektől. Akkori vélemények szerint „egy tinkert kíséri a felesége és az egész családja, miközben munkát keresve bolyong és folyton kéreget. Ez az egyetlen olyan kolduló néposztály, amelynél a koldulás örökletes foglalkozás, míg a többi csavargó munkakeresés közben alkalmilag koldul” (Dillon, 2013).

A II. világháború kitörésekor a travellerek még nomád vidéki emberek voltak. Leggyakoribb foglalkozásuk fémáruk készítése mellett a kéményseprés, szamarakkal és lovakkal való kupeckedés, kisebb háztartási eszközökkel való házalás és terménybetakarítás, mindezt élelemért, ruházatért és készpénzért cserébe. Sok travellernek volt fő foglalkozása, ám emellett nem voltak válogatósak. Valaki szerint a tinker olyan ember, aki százféle túlélési módot ismer. Egy ideig fazekasáruval kereskedik, majd amikor az befuccsol, valami mással próbálkozik, esetleg valami mást felvásárol és újra eladja.

Mindig tud legalább száz megoldást. Ez volt az igazi tinker nem pedig a fémműves. Jobb túlélő volt, mint a többiek. A travellererek ezen kívül készítettek ruhacsipeszeket, söprűket, kosarakat, esernyőt javítottak, kést élesítettek, lőszőrt, tollakat és üvegeket gyűjtöttek és újrahasznosítottak, valamint kihasználták letelepedett nép babonásságát és reményeit azzal, hogy jósoltak és mindenféle hamis pénzkereseti ötleteket árultak. Igazi ezermesterek voltak.

A legtöbb család március közepétől novemberig az út mentén táborozott, majd egyesek télen szerény házikókba költöztek abban a faluban, amit otthonuknak tartottak, mások pedig elhagyatott üres házakban húzták meg magukat a vidéken. Míg vándoroltak, a családok ritkán maradtak egyhelyben egypár hétnél tovább, és csak addig maradtak, amíg volt a környéken munka. A legtöbb család rendszeres körutakat tett két-három szomszéd megyében, és már jól ismerték őket a helyi emberek. Más családok nagyobb utakat jártak be, és nem kötöttek szorosabb ismeretséget a letelepedett társadalommal. Bár a travellereket értékelték a szolgálataik, illetve a hírek és a történetek miatt, amit magukkal hoztak-vittek, a legtöbb vidéki ember inkább örült, amikor menni látta őket. A nomádokat rendszerint bizonyos fokú gyanúval szemlélték a letelepedett emberek függetlenül attól, hogy mennyi kölcsönös haszonnal járt a kapcsolatuk.

Világos, hogy földrajzi, genetikai eredetüktől és nyelvüktől függetlenül e két nomád közösség sorsa, élete, szokásai a legtöbb fő vonásban ugyanazok, még ha kínoisan vigyáztak, vigyáznak is arra, hogy egy kalap alá ne vegyék őket. A régóta közkeletűen használt Gypsy, Gypo, Tinker kifejezések ma már pejoratívnak számítanak. Az ír travellererek magukat a *Mincéirí*, vagy *An Lucht Siúil* (The Walking People; kb. Vándornép) neven hívják, és bár történelmük során előfordultak vegyes házasságok, tudatosan elkülönülnek mind a roma/cigány, mind a letelepedett közösségektől. Életmódjuknak és megközelíthetetlenségüknek köszönhetően ugyanolyan sztereotípiák, gyanúk, előítéletek veszik őket is körbe, mint a romákat.

A brit társadalom urbanizálódásával együtt a sztereotípiák a 19. század folyamán egyre inkább rögzültek. A vidék vált a városi társadalmi és fizikai környezet által keltett stressztől való menekülés helyszínévé. A népdal újjászületése, az „Isten szabad ege alatt” kultusza és a korai karavánmozgalmak mellett megjelent az amatőr „tudós úriemberek”, botcsinálta „cigánytudósok” hada, akik érdeklődést mutattak a brit cigányok és travellererek eredete, nyelve és szokásai megörökítése iránt. Az 1889-ben alapított Gypsy Lore Society (GLS) soraiban tömörülve a brit cigányok külföldi felmenőit kezdték kutatni és a „fajtisza” természetükről szóló elméletek kidolgozásában mélyültek el, amelyek szerint ha valaki beszél roma nyelven, és „autentikus” nomád életet él, a vérvonala garantálható. A cigány lovas kocsí, amely csak az 1830-as években, a javuló úthálózat eredményeként jelent meg, központi szerepet kapott a társadalom „cigányokról” alkotott képében, részben olyan festmények révén, mint például a GLS kiemelkedő tagja, Augustus John (Taylor, 2011).

Az 1880-as évek cigány-Pavee témájú írásainak tömkelegéből táplálkozó köznép szemében a vándorok félmisztikus szellemiények, akik a semmiből bukkannak fel, közterületeken vagy mellékutakon táboroznak púpos tetejű, rikító színűre mázolt lakókocsijukban, lovakat legeltetnek, ruhacsipeszeket árulnak, „reperálnak”, aztán ma még itt, másnap hült helyük marad. Számos „cigánytudós” töltött egy nyarat egy-egy cigánykaravánnal, hogy betekintést nyerjen a „titkos nép” életébe, majd könyvet írt az élményeiről. Lényeges, hogy az ilyen cigányokat mindig „tisza vérű” echte cigányokként ábrázolták, akiket nagyrészt érintetlenül hagyott a modern, iparosodott Nagy-Britannia mocska.

Hogy ezek a sztereotípiák a modern Nagy-Britanniában visszhangra találjanak, a „cigánytudósok” elméletet építettek fel a cigányok faji tisztaságának hanyatlásáról, ahogy egyre inkább keverednek és házasodnak össze a letelepedett társadalom „degenerált” tagjaival. Olyan faji hierarchiát alakítottak ki, amely a „tisztá vérű” cigányokat helyezi a csúcsra, akik tökéletesen beszélik a roma nyelvet; ezt követik a „didikais”, a félvér vagy „pikies” – csoportok, amelyekben változó arányú cigány vér található attól függően, hogy melyik forrást vesszük alapul; legalul pedig a „mumperek”, akik csak csavargók, roma felmenők nélkül: ők öröklik a romák és gázsók összes hibáját, ám szemernyi erényét sem.

Az aranykor és a tiszta cigány kultúra felfedezésére vágyó „cigánytudósok” ezzel a szemlélettel lovagoltak tovább dédelgetett vesszőparipáikon, és minden azokkal ellentmondó megállapítást elutasítottak a kulturális szennyezésre és fajkeveredésre hivatkozva. Ezáltal elhatárolódhattak a nyomorult városi traveller táboroktól, amelyek Nagy-Britannia összes nagyvárosa körül léteztek, és minden olyan elemtől, amely a vidéki cigányidillről alkotott romantikus elképzeléseiket befolyásolta.

Ahogy a 19. század végén a cigány romantika mítoszával együtt harapóztak el a negatív sztereotípiák is, mivel egyre több vélemény szerint a nomádok nem tartottak lépést a modern társadalommal. A cigányok/tinkerek lusta és törvénykerülő természetével kapcsolatos régóta fennálló hiedelmekkel párhuzamosan újabb aggodalmak jelentek meg a higiéniahoz fűződő kétes viszonyukkal kapcsolatban, amelyeket elfogadhatatlannak tekintenek egy, a lakás- és egészségügyet ennyire kiemelt helyen kezelő országban, mint az Egyesült Királyság. Ehhez járultak az általánosan hangoztatott vélemények, miszerint fittyet hánynak az adófizetésre, a tankötelezettségre, és kibújnak a katonai szolgálat alól.

Ma az utazó életmódot élő közösségeket Brit szigetek-szerte több törvény és jogszabály védi. Számos szervezetük is van, amely érdekképviseletet biztosít számukra több-kevesebb sikerrel. Lovas szekereiket felváltották a lakókocsik, trélerék. Törvény biztosítja jogukat a vándoréltre, és városi csomópontok közelében sok helyen létesített a kormány számukra kiépített táborozási lehetőséget. Életük mégsem mentes az olyan gondokkal való küzdelemtől, amelyeket könnyen meg lehetne oldani. A trailer parkok, ahol letáborozhatnak, gyakran nem tartalmazzak alapvető szolgáltatásokat: áramot, vizet, egyéb higiéniai lehetőségeket. Ha másutt foglalnak területet a letelepedéshez, gyakran keverednek konfliktusba a hatóságokkal. Születéskor várható élettartamuk alacsonyabb a letelepedett társadalomra jellemző átlagnál, mert nem jutnak megfelelő orvosi ellátáshoz. Iskoláztatásuk is alacsonyabb szintű az átlagnál: míg az alapkészségeket gyakran a család biztosítja a gyerekeknek, viszonylag kevesen érettségiznek, egyetemre pedig csak kevesen jutnak el. Hagyományos szakmáikat már nem űzhetik, mert termékeikre az urbanizált modern társadalomnak már nincs szüksége. Ahol kitűnhetnek, az az állattenyésztés, a sportok (főleg az ökölvívás) és a művészetek (zene, költészet, képzőművészet).

Fontos cigány/traveller népmesegyűjtők, folkloristák

Francis Hindes Groome, (1851–1902), Cigány tudós és író, Robert Hindes Groome, Suffolk főesperesének második fia. Még korai gyermekkorában is a cigányélet különös vonzalmát gyakorolt rá; egy ipswichi középiskolai tanártól tanult valódi ismereteket a roma nyelvről és a cigányságról; Oxfordban pedig közelről ismerte meg a cigányokat, ami fordulatot jelentett életében. Diploma megszerzése nélkül hagyta el Oxfordot, egy

ideig Göttingenben időzött, és évekig sokat élt cigányokkal itthon és külföldön; a Pusztán magyar cigányokkal, másutt román és ruméliai karavánokkal utazott, és 1876-ban feleségül vett egy angol cigányasszonyt, Esmeralda Locke-ot, akitől később elvált. Groome sokat írt a cigányokról. Az „Encyclopædia Britannica” kilencedik kiadásába ő írta a Gypsies szócikket. Romológusként lett ismert a világon. Az In Gypsy Tents (Cigány sátrakban) nagy részét saját tapasztalataiból jegyezte fel. Társszerkesztője volt a „Journal of the Gypsy Lore Society”-nek (1888-92;), és 1891-ben publikált egy cikket „A cigányok hatása az angol nép babonáira” címmel (Groome, 2013).

Duncan Williamson 1928-ban született a skóciai Argyllban, a hetedikként tizenhat gyermek közül. A Williamson család nem utazott nagy távolságokat, mert Jocknak, az apának az volt az elsődleges célja, hogy gyermekeit iskoláztassa – hogy írástudók legyenek, ami neki nem jutott ki. Tizenöt évesen Duncan úgy döntött, hogy elhagyja otthonát egyik bátyjával, akivel Perthshire-be mentek. Ez volt a kezdete vándorlásának, amely egészen 1980-ig tartott, amikor beköltözött egy fife-i parasztházba, hogy második felesége, egy amerikai posztgraduális hallgató rögzíthesse hatalmas, dalokból és mesékből álló szóbeli repertoárját. Duncan Williamson hosszú évtizedekig tudatosan ápolta a hagyományt azzal, hogy 2007-es haláláig életben tartott egy ősi szóbeli irodalmat, amiért saját népe is tiszteletben tartja. Duncan Williamson nemzetközi hírnévre is szert tett, mint hagyományőrző mesemondó és énekes. Szerepelt vendégművész-mesemondóként narratológiával foglalkozó nemzetközi konferenciákon és általános iskolás gyerekekkel is megosztotta gazdag ismereteit Skócia-szerte. Művészetével segített felfedezni Skócia örökségének egy részét, amelyet korábban már végérvényesen elveszteknek hittek (Williamson, 2009).

Oein DeBhairduin ír traveller aktivista, tanár, menedzser és író. Az LMBT Tara társalapítója (Traveller és Roma Szövetség). Ötgyermekes családban középső gyermekként született 1985-ben a Galway megyei Tuam közelében, Írországbán. Tanulmányait a tuami St Jarlath’s College-ban végezte; a galwayi National University of Ireland-en folytatta, ahol pszichológus diplomát szerzett. Az egyetem elvégzése után hivatalnokként dolgozott, mígnem három évvel ezelőtt Dublinba költözött. Holisztikus üzletet és könyvesboltot vezetett, majd átvette a Clondalkin Traveller’s Training központvezetői és foglalkoztatási igazgatói posztját. Ő volt az első traveller, aki az ír parlamentben dolgozott, és most traveller ügyekkel foglalkozik.

A galwayi traveller közösség tagjaként a folklór és a szóbeli történetmesélés DeBhairduin örökségének részét képezi. Hétéves korában mondta el első meséjét. A történeteket a szájhagyomány megőrzése érdekében, de valóságosan, élete részeként szeretné tolmácsolni. Több mint 100 mesét gyűjtött, ebből a *Why the Moon Travels* kötet húszat tartalmaz. A kötetben (audio formátumban is) megjelent életigenlő, gyógyó, lírai, élénk szemléletességgel elmesélt népmesék új megvilágításba helyezik a természetet és a traveller közösséget az olvasó számára. Ez az első traveller folklórról szóló könyv, amelyet travellereknek írtak és illusztráltak. A kötetet Leanne McDonagh illusztrációi díszítik (Murphy, 2020).

Richard O’Neill nemzetközileg is elismert mesemondó, szerző és drámaíró. Nagy, hagyományos, teljesen nomád roma családban született és nőtt fel, beutazta Észak-Angliát és Skóciát. Gyökerei az északkeleti szénbányász közösségekben is keresendők, ahol a családtagok a bányákban dolgoztak. Ez az interkulturális nevelés megmutatkozik alkotómunkájában. Ahogy Richard mondja: „Cigány a szívemben és szénpor az ereimben”. Richard édesapja és tágabb családja mellett nőtt fel, lelkes tanulóként sok régi készségét sajátította el, beleértve a fogas- és kanálkészítést, amikor

azok már kihalófélben voltak. Ezeket a készségeket most iskolákban és főiskolákon végzett oktatási projekteken keresztül adja át másoknak. A történetmesélés állandó volt életében, amióta az esztétikát tudja. A mesterségét a legjobb utazó és észak-angliai mesemondók lábainál táboroztak körül tanuló bontakozott ki benne a mesék iránti szenvedély, amit szívesen megoszt nemzeti és nemzetközi szinten az iskoláktól az egyetemektől a munkahelyekig, és a legkülönbözőbb fesztiválokon. Számos gyermek mesekönyvet publikált, amelyek irodalmi, kulturális és sokszínűségi díjat nyert az Egyesült Királyságban, Európában és az Egyesült Államokban, beleértve a National Literacy Hero címet a kirekesztett közösségekkel végzett munkájáért (Khaleeli, 2016).

A mese és a mesemondás fontossága a brit nomád közösségekben

„Hideg téli éjszakákon, amikor a korai sötétség leszállt a régi traveller táborokra, az apa maga köré gyűjtötte a gyerekeit. »Figyeljétek, gyerekek, üljétek le és maradjatok csendben – elmesélek egy történetet.« Apám ilyenkor a saját fejében tudta, hogy olyasmit fog elmondani nekünk, ami egész életünkön át kitart majd. Talán nem maradt egy pipára való dohányja; volt, hogy nem ettünk egy falat húst sem, nem vacsoráztunk. De mi ott ültünk, és hallgattuk, ahogy apánk mesélt nekünk, és jóllaktunk, nem étellel, hanem apánk hangjának szeretetével. És bár ő maga is éhes volt, arra tanított bennünket, hogy megértjük, mi vár ránk a jövőben, és történeteink keresztül elmondta, hogyan éljünk ebben a világban természetes emberként – ne legyünk kapzsiak, ne legyünk ostobák, bolondok vagy önzők” (Williamson, 2009).

A traveller gyerekeknek az életkoruknak megfelelő történeteket mesélnek el. Három és öt éves kora között a gyermek állatmeséket hall például a rókárról, a nyúlról és a madarakról – történeteket, amelyekben az állatok beszélnek. A gyermeket kezdettől fogva arra tanítják, hogy legyen gyengéd és kedves az állatokhoz, szeresse és tisztelje a teremtett világot. A természettől ugyanis mindent meg lehet tanulni, amit a vándor népek tudnia kell: az állatok a saját környezetükben a maguk módján tudnak gondoskodni magukról. Hatéves korától kezdve a gyermek sok olyan történetet hall, ahol a hőst Jacknek hívják – ezek arra tanítanak, hogyan használjuk ki szerencsénket és hogyan támaszkodjunk ügyességünkre. A történetekben Jack lehet lusta és tűnhet ostobának, de nem túl mohó, gyáva vagy rossz. A traveller gyereket arra tanítják, hogy azonosuljon Jackkel, a *Jedermannal*, engedelmeskedjen szüleinek, járja a saját útját a világban és keresse a megélhetést, ne várjon túl sokat, ne legyen tolvaj vagy gyilkos, és általában válassza a jó utat, különben az ördög kezére jut.

Az ördögtörténetek, a szellemi történetek és a burkermesék¹ a legmegfelelőbbek tíz éves kor feletti gyermekek számára. A fiatalabbak túl könnyen megijednének tőlük. A tizenkét és tizennégy éves kor közötti gyerekeket a nomád közösségek érettnek tekintik. Társadalmilag ez azt jelenti, hogy szabad a tűz körül ülni és bármit meghallgatni: már el is várják tőlük, hogy úgy üljenek ott, mint felnőtt férfiak és nők, és ha rájuk kerül a sor, kerek történetbe foglalják az őket foglalkoztató gondolatokat.

Nyári éjszakákon, amikor nagy táborozást gyűjtöttek, és a gyerekek köré gyűltek, a traveller állattörténeteket meséltek el, hogy szórakoztassák őket, míg végül a kiscsik elaludtak. Ezt követően a mesék egyre merészebbek és félelmetesebbek lettek. A mesélők rátértek az állatmeséktől a boszorkányokról vagy gyakrabban a tyúkanyóról

¹ Burker: emberrabló, aki fel is darabolja áldozatát (zsáros bácsi, Kókó, Mumus, stb)

szóló történetekre, és így tovább a burkerekre és a szellemekre. Hogy pontosan mit mondanak, az a mesélők belátására volt bízva. Semmi sem volt előre megtervezve, a történet bármiről szólhat – múltbeli élményről, valamiről, ami a mesélő életében történt, vagy lehet egy hagyományos mese, amely évszázadokon át szállt szájról-szájra. Míg a tűz körül mindenkinek sorra kellett mondania valamit, a hallgatók életkorának és nemének tiszteletben tartása határozta meg a mesemondó témáját. A pikáns jellegű történeteket vagy adomákat késő estére tartogatták, amikor a fiatalok, különösen a lányok nem voltak jelen. A meséket szabadon értelmezték; a mesélők nem akartak senkit megbántani, ezért mindig úgy adták elő történeteiket, hogy tiszteletben tartsák a legidősebbeket és ne feledkezzenek meg a legfiatalabb hallgatókról sem.

A traveller társadalomban a történetmesélés elsősorban nem a gyerekeknek szól. A felnőttek éjszaka hosszat hallgatták idős emberek történeteit gyakorlatilag mindenről, amit átéltek: a háborúról, saját múltjukról, gyerekkorukról, olyan dolgokat, amiket akár hatvan évvel korábban ők hallottak a saját családjuktól.

„Ez olyasvalamit jelentett, ami az embernek egész életére szól, olyasmi, ami a hagyományból öröklődött: ezt jelentik a történetek a travellerek számára. Tudják, hogy gyermekeik kilépnek az életbe, és egy napon útnak indulnak. A gyerekeknek szükségük van valamire, amiről emlékezhetnek elődjekre, nem temetői emlékművekre vagy márványkövekre. A travellerek tudják, hogy valami sokkal jobbat adnak gyermekeiknek: az anyák és az apák tudják, hogy ha gyermekeik követik a tűz mellett hallott történeteket, és aszerint élnek, akkor azt sem fogják elfelejteni, ki tanította nekik a történeteket” (Williamson, 2009).

Cigány/traveller mesék és felhasználásuk idegen nyelvi órákon

A fent felsorolt gyűjtők köteteiben található mesék alább felsorolt közös vonásai, tekintet nélkül arra, hogy etnikai értelemben véve cigány vagy ír-brit közösségektől származnak, jórészt a nomád életmóddal függenek össze és a számunkra fontos szempontból egyben a fő értéket is ezek és emiatt képviselik:

- A természetes környezet, az állat- és növényvilág, és az abban, azzal való harmonikus együttélés hangsúlyos és részletes szerepet kap bennük. A felnőttek meséiben kiemelt fontossága van ennek a témának, mert a tradicionális nomád „home schooling” egyik legfontosabb „tananyaga”. A mesebeli állatok beszélnek, vagy csak titokban beszélnek az év bizonyos napjain, de a mesehős mindig tud velük beszélni, olykor senki más, csak ő, különleges szerencse vagy képesség folytán. Azt állatok viszonya az emberekhez hasonlóan óvatos és gyanakvó, mint a vándoroké a letelepedettekhez, ám ha az állatok tiszteletet kapnak a főhőstől, segítőkészek lesznek, és hozzásegítik őt a sikerhez („jótett helyébe jót várj”), míg a velük rosszul bánókat megleckéztetik.
- A család tagjainak összetartása, egymás iránt való szeretete tabu. Ennek megsértése bizonyosan a mesefolyamat kezdő konfliktusához vezet, amelynek a mese végére meg kell oldódnia, és a tabu megsértőjének egyenlő mértékkel meg kell lakolnia. A mesében szereplő család gyakran egy idős házaspárból és egy, vagy három fiúból áll, akik közül a legfiatalabbik olykor együgyű (The Omadhaun Laois), ám jószívű és tisztelettudó.
- Részletes leírás található a hagyományos vándorcsaládok életmódjáról és az általuk végzett foglalkozásokról: seprűk, fűjtatók, lámpák, stb. készítése, javí-

tása és velük való házasság, az általuk elfoglalt erdő rész rendben tartása, kiszáradt, kidőlt fák felaprítása és tűzifaként való felhasználása, eladása, mezőgazdasági idénymunkák vállalása, lovak, szamarak tenyésztése, adása-vétele, trenírozása. Országismeret tanulásához értékes adalék mind kulturális szempontból, mind a szókincs tekintetében.

- A természeti népek, így a hagyományos vándor életmódot élő közösségek mesevilágában különleges szerepe van a közösség, a világ keletkezésének történetét boncoló történeteknek. A kozmikus keletkezéstörténetekben a Nap, a Hold, a csillagok, a szél, a felhők gyakran antropomorfizálódnak, ember alakban jelennek meg, az emberek között járnak, velük gyakran érzelmi kapcsolatba vagy háborúságba kerülnek, és viselt dolgaik eredményeképpen növények, állatok, emberek, természeti jelenségek keletkeznek. Mint fentebb említettük, a kisgyermekek tanításának – ez az idegen nyelvekre is vonatkozik – legeredményesebb módja a holisztikus szemlélet, és ebben komoly segítséget jelenthetnek ezek a fajta mesék.
- Az autentikus cigány/traveller meséket gyakran jegyezték le úgy, hogy az adott közösségre jellemző dialektust írásban is igyekeztek követni. A dialektust követő helyesírás hangos kiolvasása nemcsak izgalmas és motiváló kihívás a haladó nyelvtanuló csoportnak, hanem számos értékes tanulsággal is szolgál a köznapi angol kiejtés elsajátításához.

Groome *Gypsy Folk Tales* című meseválogatása földrajzilag csoportosítja a különféle roma közösségek meséit, és a második kötetben a kontinentális Európa mellett bőven jut hely Anglia, Wales és Skócia Gypsy és tinker mesevilágának is. A kötetben található európai mesék standard nyelven, míg a brit mesék közül néhány lokális dialektusban olvasható. Groome meséi gyakorlati tanítási szemszögből nézve messze hosszabbak, bonyolultabbak és olykor szörnyűbbek, mint amit egy gyerekeknek szóló tanóra kompakt időhatárai elbírnak, még akkor is, ha brutálisan megvágnánk és leegyszerűsítelnénk a cél számára, amivel egyúttal attól az értékétől fosztanánk meg, ami miatt a cigány mesék egyáltalán szóba kerültek. Az archaikus, hagyományos cigány közösségekben a megbecsült mesemondó nem a gyermekeknek, de kizárólag a felnőttek számára mesélt (Nagy Olga, 1993).

A Bobby Rag című angol cigány mesét azonban hosszú, nyelvezete és különleges tanulsága egy haladó nyelvóra kedvelt alapjává tenné. Egy nemesúr elrabol egy cigány lányt és asszonyává tenné, ám a férfi anyja hallani sem akar egy ilyen rang alatti esküvőről, ezért megparancsolja fiának, hogy vigye a lányt az erdőbe, vetkőztesse le, ölje meg és vigye haza a szívét. Az erdőben a Hófehérekéből jól ismert jelenet játszódik le, csak itt nem egy vaddisznó, hanem egy sas szívét viszi haza a férfi bizonyíték gyanánt. A meztelen lányt megtalálja egy másik nemesúr, aki hazaviszi, befogadja, felöltözteti, háza népe díszévé teszi. Ezt megünneplendő gazdag vacsorát, fogadást ad, amire sok barátját meghívja. A vacsorán mindenkinek énekelnie kell valamit, vagy történetet kell mondania a többiek szórakoztatására. Amikor a cigánylányra kerül a sor, az rejtjeles szövegű dalt énekel, amelybe kódolva ott a saját története, és ezt minden jelenlevő meg is érti. Elfogják a bűnösöket, akik történetesen a meghívottak között lapulnak, és felakasztják őket (Groome, 2013).

Duncan Williamson mesegyűjteménye, amelyet Fireside Tales címmel adtak ki, egy karakteres válogatás a számtalan történetből, amelyet élete és munkássága folyamán szalagra mondott és lejegyzett felesége segítségével. Williamson olykor követhetetlenül virtuóz módon váltogatta nemcsak hangszínét, de dialektusait is karakterei

megjelenítésében – ez az, amit a nyomtatott kötet csak részben tud visszaadni. A „The Hedgehurst” (A Sünember), a szörnyszülött, aki megment egy királyt, és viszonzásul azt kéri tőle, ami neki a legdrágább, vagy amit először meglát hazaérvén: ez persze a lánya. A király kénytelen-kelletlen nekiadja a lányát, aki végül beleszeretvén visszaváltoztatja délceg ifjúvá. Ez nemzetközi párhuzamokkal rendelkező történet; témái és motívumai megtalálhatók az Aarne-Thompson népmese katalógusban (AT 441). A „Mary and the Seal” (Mary és a foka) ismét egy toleranciakészséget próbára tevő kapcsolatról szól. Ebben a skót felföldi történetben a mesemondó a hegyvidékiek beszédét utánozza. A travellerekre jellemző szófordulatok és szókincs a „White Pet” (A fehér báránka) vonzereje; ez egy jól ismert hagyományos történet (AT 130 „A Brémai muzsikuskok”) a szeretett, majd megunt állatokról, amelyek együtt világga mennek, az erdei rablók házába költöznek, majd halálra rémisztik és elűzik őket. A kecske a „The Goat that Told Lies” (A hazudós kecske) (AT 212) Williamson változatában többnyire angolul beszél, ám időnként átcúsúszik skótba, a narrátor dialektusát követve, amikor tovább folytatja álnok trükkjét, hogy megszerettesse magát az idős férfival és nővel és elűzze a házból a három fiút, mert féltékeny rájuk (Williamson, 2009).

Williamson kötetének meséi őrzik a történet élő elmondásának egyéni stílusát. Sok az ismétlés, olyan beszédeszközök, amelyek a tábornút körül ülő hallgatóság figyelmét hivatottak fenntartani, és az egyes epizódok, történetek összekötésének eszközei. Ha kénytelenek vagyunk is lerövidíteni a történeteket, hogy célunknak megfelelően beleférjenek a rájuk szánt tanórai időkeretbe, lehet kezdeni ezekkel az elemekkel és máris kezelhető, áttekinthető szövegtestet kapunk.

Ebből a kötetből a Coal, the Straw and the Bean (A szén, a szalma és a bab) mese az, amely leginkább megmozgatta a fantáziámat, mint mondanivalója, holisztikus háttérvilága, szókincse és alakíthatósága miatt jól használható tananyag-alap. A mese nem is egy, hanem inkább két mese két tanulsággal. Az egyik egy szegény öregasszony története, aki a gazdag paraszt földjére megy babszalmát gyűjteni, hogy tüzet gyűjthasson, amit a gazdag, irigy paraszt rossz szemmel néz, ám más jószívú paraszt segítséget nyújt és rendez a konfliktust. Míg az emberi társadalom megnyugodhat kissé, mert az emberieség legyőzte a szociális érzéketlenséget, a másik történet arról a „mikrotársadalomról” szól, amit senki sem lát: a tűzhelyből kipattanó szénparázsról, a szalmáról és a babszemről, akik világga mennek, és egy zseniálisan humoros cselekménysorozat után a nevéttében kettéhasadt babot megvarrja egy vándor szabó. Így születik meg a tarkabab, amely később világsikert ér el a zöldégtermesztés történetében.

A DeBharduin *Why the Moon Travels* (Miért bolyong a Hold, Ferencz Mónika ford.) című kötetében olvasható elbeszélések gyakran lépnek át a szürrealitás birodalmába. A mesék, amelyeknek eredetéről maga DeBharduin írt kommentárt, a természetfölöttit szólítják meg, mégsem hagyják el a természet világába kapaszkodó gyökereiket. Fontos volt, hogy egyszerűen csak elmondja ezeket a meséket, anélkül, hogy antropológiai, vagy szociológiai értelemben átdolgozzák. „Az évek során rengetegen rögzítették a meséinket és adták elő letelepedett embereknek a Travelleres szémszögekből,” mondja DeBharduin, „de én csak elmondtam őket és rögzítettem. Amikor újra és újra elmondanak egy mesét, az változik és növekszik minden mesélővel, és ez a népmesék egyik legcsodálatosabb tulajdonsága. A mesék életre kelnek, egyszerű történetekből mindenféle szépséggel, vadsággal, örültséggel, tisztasággal és bizonyossággal telített mesékké válnak” (DeBharduin, 2020).

A népmesék gyakran arra töreksenek, hogy rávilágítsanak olyan emberi hibákra és erényekre, amelyekről ritkán esik szó. A könyv egyik története arról szól, hogyan

lettek a borznak csíkjai. Ebben a mesében egy szikla rázuhan egy nőre, aki alászorul. Az erdő állatai megpróbálják megmenteni, de az összes állat közül a borz a legelszántabb és legkitartóbb. A végén ő menti meg a nőt, aki megáldja a borzot, és köszönetképpen csíkokat ad neki. Ennek a történetnek a tanulsága arról szól, hogyan érhet szerencsétlenség bárkit, és hogy néha váratlan helyekről érkezhetsz segítség.

Egy másik mese a könyvben azokról a nőkről szól, akik gyógynövényeket szednek és a kosarakba gyűjtik. Egyfelől azt meséli el, hogyan lettek a pókok, és hogy honnan származnak. Másfelől a nők erőfeszítéseit és áldozatait, valamint láthatatlan munkájukat, amiről látszólag senki sem vesz tudomást. A növényekből, amit szednek, karkötőket készítenek, amit a gyerekek a csuklójukon hordanak rontás ellen. De ahogy egyre több gyermek születik a közösségben, a nőknek egyre több növényt kell gyűjteniük és karkötőt fonnuk. Végül addig dolgoznak, amíg csak ujjak lesznek, a hátukon lévő kosár a testükké válik, és pókká válnak. Azóta szönek a pókok hálót szerte a világon, hogy mindenkit megvédjenek.

Ebből a gyűjteményből a *How the dandelions were made* (Miért nő a pitypang) mese kozmikus eredettörténete az, amit érdemes lenne akár óvodás angolórán is az anyagba beleszöni. A mese főhőse Bríd, a gyönyörű traveller lány, aki önfeláldozóan megpróbálja megmenteni népét a pusztító aszálytól, és elvándorol a Naphoz, a Holdhoz és a csillagokhoz, hogy megkérje őket, tegyenek valamit, hogy újra essen az eső. A Nap elutasítja azzal, hogy éppen az emberek kérték meg az özővíz után, hogy ne legyen több eső. A többiek is csak úgy képesek változást elérni, ha mindannyian összefognak. A leányt fáradtsága megöli, ami úgy meghatja az égitesteket, hogy együttes erővel mégis megszüntetik az aszályt. A lány testéből és könnyeiből sarjad az első pitypang, amely az égitestekre emlékeztet: virága a Nap, magvakból álló gömbölyű bóbítája a Hold, a tövéből sarjadó levelei csillagot mintáznak. Ha óvatosan húzzuk fel a gyökerét, annak alakja egy lányéra emlékeztet (DeBharduin, 2020).

Richard O'Neill elsősorban élőben elmondott meséiről híres, de megjelentetett néhány népszerű képes mesekönyvet is 4-9 éves gyerekek számára is a Travellers Tales sorozatban: *The Can Caravan*, *Polonius the Pit Pony*, *The Lost Homework*, *Ossiri and the Bala Mengro*, *Yokki and the Parno Gry*². Ezek közül néhány a Youtube-on is látható és hallható az író előadásában. A *Lost Homework* (Az elveszett házi feladat) azt példázza, hogy egy tevékenyen töltött nap gyakorlatban szerzett tapasztalatai hogyan pótolhatják egy írásbeli lecke elméleti munkáját minden tantárgyból. Egy másik mesében a kislány Ossiri, akit apja nem engedhet álmának, a zenének élni, mert szükség van rá a hulladékgyűjtő-újrafelhasználó munkában, saját készítésű különleges hangszerével, a *Tatting* Djangoval megszeli és táncra készíti egy vad ógrét. Yokki, az eleven fantáziájú roma fiúcska előszeretettel szórakoztatja vándor közösségét esztétiként a tűz körül egy fehér lóról szóló történeteivel, amely az egész családot elbűri a hátán és elvinné az ígért földjére. Fantáziálgatása inséges időkben csak felbosszantja a papát, ám a nagymama bátorítja őt, mert tudja, hogy ez a mese átsegíti a gyermeket a nehézségeken. Amikor már igazán nincs mit ennie a családnak és csak áznak-fáznak az út szélén, valóban megjelenik a Parno Gry, ők felszállnak rá szekerstól-holmistól, és elutaznak egy gazdag távoli földre, ahol semmiben sem szenvednek hiányt. Ezek cigány történeteken, mesei motívumokon alapuló, kissé átszerkesztett tanmesék igen tetszetős illusztrált kiadásban, amely megkönnyíti feldolgozásukat pedagógusok számára.

² V.ö. Parno Graszt lovári cigány zenekar.

Összefoglalás

Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem elegendő a cél szempontjából néhány egyszerűbb – akár magyar – mese, mint A kis gömböc vagy A kiskakas gyémánt félkrajcárja, esetleg A három kismalac közkedvelt és média szempontjából is gazdagon feldolgozott története. Ha pedig valamely speciális célközönség miatt ragaszkodunk a cigány mesékhez, miért ne lehetne egyszerű angol szavakban összefoglalni Vunida, a szép cigányasszony történetét, akit elrabolt az ördög (akár a brit cigány/Traveller mesékben a nemes úrfi), ő pedig megszökvén meggyfává válik, hogy táplálni tudja tizenhárom gyerekét?

Ez az eljárás gyakran megtörténik klasszikus „globalizált” mesékkel, mert azok már olyan mértékben váltak a közkultúra kliséivé, és annyi nyelvre lefordították őket, hogy nem érheti tartalmukat, nyelvezetüket különösebb kártétel. Az autentikus mesék, esetünkben a vándor népek meséi az élő mesélés aktusában, rítusában hordozzák fő értéküket. Színvonalas műfordításban – pl. magyar cigány mesét angolra – is csupán az adott kultúra folklórja iránt érdeklődő felnőttek számára lehet érdekes olvasmány. Ezek a mesék akkor működnek igazán a nyelvórán is, ha eredeti nyelven hangzanak el, még ha a szöveget le is kell egyszerűsíteni a megértés megkönnyítésének kedvéért. Ha az országismeret részét tekintjük a nyelvóráknak, akkor sem adhatjuk alább az autentikus brit traveller meséknél. A traveller történetek tartalma gazdag szókinccsel és kulturális ismeretekkel járulhat hozzá a nyelvtanulás holisztikus megközelítéséhez, egy sokkal teljesebb nyelvelsajátításhoz, mint az unalomig ismert és sztereotipizált illetve többszörösen feldolgozott „konzervszövegek.”

Irodalom

- Bárdos Jenő: *Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és gyakorlata*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- Báthory, Kinga: Iskolai mesék. A mesék hatása a tanulók fejlődésére. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae, Sectio Litterarum*, Tom.7. 39–45. 2019. <http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/4550/>
- Davies, A.: *Storytelling in the classroom: Enhancing Oral and Traditional Skills for Teachers*. Paul Chapman Publishing London 2007.
- DeBhairduin, Oein: *Why The Moon Travels*. Skein Press. 2020.
- DeBhairduin, Oein: *Miért bolyong a hold*. Ford: Ferencz Mónika. & könyvkiadó, Budapest, 2023.
- Dillon, E.: *The Outsiders: Exposing the Secretive World of Ireland's Travellers*. Ebook: Smaswords Edition 2013
- Ghosn, Irma K.: Four Good Reasons to Use Literature in Primary School ELT. *ELT Journal*, Volume 56, Issue 2, April 2002, Pages 172–179. DOI: [10.1093/elt/56.2.172](https://doi.org/10.1093/elt/56.2.172)
- Gmelch, S.B. – Gmelch, G. *Irish Travellers: The Unsettled Life*. Indiana University Press: Bloomington 2014. DOI: [10.2307/j.ctv5cg98t](https://doi.org/10.2307/j.ctv5cg98t)
- Groom, F. H. (Comp and ed.) *Gypsy Folk Tales*. Book Two. Abela Publishing, London, 2013.
- Jenei, Teréz: *Cigány mesék szerepe a szociális tanulásban*. PhD értekezés. PTE BTK Neveléstudományi Doktori Iskola. Pécs, 2009.

- Khaleeli, H.: Gypsy tales – now we're all around the campfire. *The Guardian*, 2016. 08.20. <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2016/aug/20/gypsy-tales-now-were-all-around-the-campfire>
- Kolozsvári Enikő – Gordon Győri János: Gyermekirodalmi attitűdvizsgálat angol szakos pedagógushallgatók körében. *Modern Nyelvoktatás* 2022/3–4. 49–70. <https://ojs.elte.hu/modernnyelvok/article/view/4818>. DOI: 10.51139/monye.2022.3-4.49.70
- Kőműves Mónika: *Cigány mesék alkalmazási lehetőségei a magyar nyelvű cigány nemzetiségi óvodai nevelésben*. Nemzetiségi Pedagógiai Oktatási Központ, Szaktanácsadók által összeállított szakmai anyagok 2018.
- Lipócziné Dr. Csabai Sarolta: Az irodalom és az idegennyelv-oktatás lehetséges metaszépségei. *Gradus* Vol 6 No 2 (2019) 153–157. https://gradus.kefo.hu/archive/2019-2/2019_2_ART_004_Lipoczine.pdf
- Macalister, R. A. S. 1937 ed. *The Secret Languages Of Ireland, With Special Reference To The Origin And Nature Of The Shelta Language* University Press, Cambridge, 1937
- Miquel L. – Sans N.: El componente cultural: Un ingrediente más en las clases de lengua. *RedEle Revista Electrónica Didáctica* 2004. március. https://www.educacionyfp.gob.es/dctm/redele/Material-RedEle/Revista/2004_00/2004_redELE_0_22Miquel.pdf?documentId=0901e72b80e0c8d9Nagy
- Murphy P.: “If you are nomadic, your songs and tales become national”. *Irish Times*, 2020. 09.09. <https://www.irishtimes.com/culture/books/if-you-are-nomadic-your-songs-and-tales-become-national-1.4345915>
- Nagy-Kolozsvári Enikő: Gyermekirodalom és kreatív angoltanítás kisiskolás korban. in: *Nyelvhasználat, kétnyelvűség. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból II.* Szerk: Híres-László Kornélia. Autdor-Shark: Ungvár, 2016, 219. <https://dspace.kmf.uz.ua/jspui/handle/123456789/189>
- Nagy Olga: Cigány mesék vizsgálatának néhány tanulsága. https://hirmagazin.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/cigany_neprajzi_tanulmanyok_1993/pages/016_nagy_olga.htm
- Orosz Anna: Cigánymesék animációs rajzfilm sorozat kortárs roma művészek tolmácsolásában. Romedia Foundation, 2017. <https://romediafoundation.wordpress.com/2017/01/13/ciganymesek-animacios-rajzfilm-sorozat-kortars-roma-muveszek-tolmacsolasaban/>.
- Sallai, Éva: A mese a nevelés táltosparipája. Interjú Bajzáth Máriával. *Új Köznevelés*, 2015. aug. p.34.
- Taylor, B.: Britain's Gypsy Travellers: A People on the Outside. *History Today* Volume 61 Issue 6 June 2011. <https://www.historytoday.com/archive/britains-gypsy-travellers-people-outside>
- Williamson, D. Ed. by Williamson L.: *Fireside Tales Of The Traveller Children*. Birlinn Limited: Edinburgh 2009. Introduction pp. 6-23.

Lajkó az űrben

Romák reprezentációi a kortárs magyar SF-narratívákban¹

Domokos Áron*

Abstract **Lajkó in Space: The Representation of the Roma in Contemporary Hungarian SF stories.** As Ray Bradbury noted in a 1964 interview, the issue of race had already been articulated in cheap magazines of science fiction (SF) literature when this subject matter appeared in mainstream printed and electronic media. The representation of marginalized or disadvantaged communities have had increasing coverage in both British/American popular culture and scholarship including academic literature on SF since the second half of the 1960s. Questions such as to what extent and by what means the living conditions, adversities, worldviews etc. of such communities are represented in SF narratives as well as the role that individuals identifying themselves as community members play in the production/consumption/reception of SF have been investigated by practitioners of quantitative and qualitative research. Nevertheless, I know of no studies that address the representation of the Roma in contemporary Hungarian SF literature. The present paper aims to accomplish the following: (1) to describe the main features of contemporary Hungarian SF short fiction; (2) to give an outline of those “semiotic” means by which Roma characters in the short stories under scrutiny are identified; (3) to characterize the particular forms of Roma representation—from “social mobility” through “invisibility” to “genocide”—that are present in the narratives in question. The texts used for the analysis are the relevant works selected from those submitted, between 2014 and 2018, as candidates for the Péter Zsoldos Award, a national annual prize awarded for the best (published) Hungarian SF novel and short story.

Keywords Romani people/Gypsy people, science-fiction, contemporary literature, Hungary, representation

¹ A szöveg egy 2022-ben megjelent tanulmány (Domokos 2022a) magyarnyelvű, bővített változata. Létrejöttéért-alakulásáért köszönettel tartozom Bottyán Gergelynek, Isaszegi Bélának, Polina Levontinnak és Jo Lindsay Waltonnak.

* MATE, Neveléstudományi Intézet

Email: domokos.aron@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0002-7615-3332

A műre a Creative Commons 4.0 standard licenc alábbi típusa vonatkozik:
[CC-BY-NC-ND-4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Setét Jenő emlékének

Ki lesz jelen a jövőben?

Ha a romák tudományos-fantasztikus művekben (továbbiakban SF) való jelenlétéről gondolkodunk, talán túl könnyen is eszünkbe juthat az afrofuturizmus néhány alapmetaforává vált esete. Így pl. Richard Pryor stand-upos megjegyzése egy azóta legendássá vált 1976-os disztópikus mozifilm láttán: „Van egy jövőben játszódó filmjük (ti. a „fehéreknek”), a *Logan futása*. Egy árva fekete nincs benne! Hát, azt kell mondanom, a fehér srácok nemigen tervezik, hogy a jövőben mi is itt leszünk. Ezért kell nekünk filmeket csinálnunk” (Pryor 1976, saját fordítás)! De gondolhatunk Ray Bradbury 1950-es *Marsbéli krónikák*-jának egyik, a borszín kérdését a munkamegosztással összekapcsoló fejezetére, a 2003, június: *Az égi lovasok* címűre is, amelyben igenis szerepelnek feketék. Szerepelnek ugyan, ám – a közösen összedobott pénzükön vásárolt űrhajón – éppen hogy elhagyni készülnek a Földet! A fehérek nagy megrökönyödéssel és méltatlankodással fogadják döntésüket, próbálván (manipulálva, fenyegetve, zsarolva) lebeszélni őket szándékukról – mindhiába (Bradbury 1966). Az utolsó, tárgyalandó témánkat még inkább megvilágító példa a képregények világából származik: az 1953-as, Al Feldstein (író) és Joe Orlando (rajzoló) által létrehozott párodalas *Judgement Day*-ben a központi alak egy szkfanderes figura, aki meglátogat egy bolygót, hogy eldöntse, lakói érdemesek-e a Galaktikus Szövetség tagságára. A bolygón csak robotok élnek: a narancssárga borítással rendelkező felső kaszt és a kékborítású munkás kaszt. Mivel a felső kaszt minden téren elnyomja a másikat, és nem hajlandó semmilyen tekintetben sem egyenrangúként kezelni tagjait, a főszereplő nem támogatja a bolygó felvételét. A legutolsó panelen – és ez az igazán nagy húzása, bátor gesztusa a képregénynek – miután a Hős az űrhajójában immár egyedül, fáradtan leveszi az arcát eddig teljesen eltakaré sisakját, láthatjuk: mindvégig egy fekete asztronautának szurkoltunk, aki most végtelen szomorúsággal néz ki az űr sötétjébe (Cronin 2019). Ismétlem – nyilatkozta az ezt a képregényt is igen nagyra becsülő Ray Bradbury egy 1964-es interjúbán –, a tudományos-fantasztikus irodalom teljes szabadságot élvez. Mielőtt a sajtó, a rádió és a tévé elkezdett volna foglalkozni a színes bőrűek problémáival, a sci-fi² a maga olcsó folyóirataiban már felvetette ezeket a problémákat” (1966: 571).

Az afro-amerikai lakosság (angolszász) reprezentációjához képest a romák kulturális reprezentációja – a világon mindenhol – egyértelműen még szórványosabb. Az irodalom és azon belül a fantasztikum zsánere a 19. századtól (fantasztikumot alkotó) cigány szerzőt vagy pláne könyvkiadót például alig tud felmutatni, de cigány karaktert is csak néha-néha szerepeltet a világában.

² Szintén ide sorolhatjuk az amerikai szociológia egyik legnagyobb alakjának, a pán-afrikai civil aktivistának, William Edward Burghardt, "W. E. B." Du Boisnak (1868-1963) az egyik 1920-as elbeszélését, *Az üstököst*. Ebben a posztapokaliptikus történetben az „utolsó” emberpár férfi tagja fekete, női tagja fehér, s egymásrautaltságukban egyre inkább egymás felé fordulnak. A novella ennél persze sokkal összetettebb, s amellet, hogy kalandos, a mélylélektani motívumok érzékelését sem hanyagolja el. Bővebben lásd: Anders, 2016.

1. kép. Al Feldstein – Joe Orlando: *Judgement Day* (1953)

Tanulmányomban a magyar kulturális tér SF-mezejének ez irányú vonatkozásait kívánom bemutatni. Célom, hogy a 2014–2018 között *Zsoldos Péter SF-díjra* jelölt³, közel 300 db. kortárs magyar SF-elbeszélés áttekintésével, s néhány eltérő műfajú-medialitású-terjedelmű alkotás bevonásával (1) társadalomfilozófiai keretbe helyezzem a romák reprezentációjáról szóló diskurzusokat; (2) problematizáljam a roma reprezentáció kérdéskörét és annak „szemiotikai” aspektusát; (3) illetve, hogy mindezek fényében felmutassam a kortárs magyar SF-alkotások roma-reprezentációinak eltérő útjait.

Társadalomfilozófiai keretek

Csakúgy, mint máshol Európában, a romák Magyarországon sem tekinthetők homogén közösségnek: nyelvükben, szociokulturális helyzetükben, státuszukban, foglalkozásukban, történetükben, identitásukban eltérő emberekről van szó. A legfrissebb statisztikák szerint számuk az utóbbi évtizedekben „2,2-szeresére, 400 ezerről 876 ezer főre, a teljes népességen belüli arányuk pedig 3,7%-ról 8,8%-ra emelkedett” (Pénzes et. al. 2018: 10., 21.). Területi eloszlásuk alapján elmondható, hogy az urbanizálódás növekedésének következményeként egyre nagyobb hányaduk (62%) él Budapesten vagy az 50-ezer főt meghaladó városokban, s egyharmaduk többnyire Északkelet-, illetve Délnyugat-Magyarországon, főként a határ menti, periférikus vidékeken (uo.) Emme szegregált, leromlott, a külvilágtól elválogott falvak, cigánytelepek hivatalosan is a leghátrányosabb régiók közé tartoznak, s az itt élők munkanélkülisége szintén országos rekordokat dönt (Domokos-Heczeg, 2010: 82). A „cigány”–„magyar” különbségtétel – teszük hozzá a kutatók – „az osztálykülönbségekhez kötődik, amely pedig elsősorban a foglalkoztatottság

³ A jelölés éve nem azonos a megjelenés évével: a 2013-ban megjelent szövegeket (és így tovább), természetesen mindig csak a következő évben lehetett díjra jelölni.

jellegével függ össze. Fontos megjegyezni, hogy az etnicitás és az osztálypozíció összefonódása nemcsak a cigányságra és nem is csak Magyarországra jellemző, hanem a kapitalista termelési mód egyik jellegzetessége, amely által határ képződik a formális foglalkoztatásban résztvevők és az azon kívül vagy abban csak időszakosan tevékenykedő tömegek között.” (Czirfusz et.al, 2019: 158). Az osztálykülönbségek (közmunka-bérmunka, informális és formális munkapozíció, tartalékos hadsereg és bérmunka, szubproletár-proletár) korrelálnak a cigány-magyar megkülönböztetéssel más kutatásokban is (Éber 2021: 220–221).

A romákról (és sokszor jellemzően nélkülük) zajló rivális narratívák, diskurzusok – melyekbe az alább tárgyalandó SF-művek is illeszkednek – több szálon futnak, mégis logikailag négy nagyobb csoportra lehet őket osztani:

1. a romák integrációja az államszocialista vagy késő kapitalista termelésen alapuló polgári életformába, azaz a („nem fehér”) kisebbség asszimilációja a („fehér”) többségi társadalomba;
2. a nem roma többség integrációja a helyi roma közösségbe (Borbély 2019, Isaszegi 2006);
3. a mindenfajta integráció és az együttműködés teljes elutasítása (nyíltan rasszista megközelítés);
4. a romák és nem romák közötti testvéri együttműködés (Tamás 2017), amely az „egymás bevárása” nélküli fejlődést nem támogatja, s mely akár a magát „fejlettebbnek” tételező-gondoló fél gyarapodásának felfüggesztését, a fogyasztási-termelési szint visszafogásának mozzanatát is tartalmazza (Isaszegi 2006).

A *liberális* narratíva az integrációt-asszimilációt kívánatosnak és lehetségesnek, ám számtalan akadályba ütköző folyamatnak látja. Az akadályok minden esetben, régióban és korban az aktuális kormányzatok elégtelen vagy elítélendő intézkedései (hátrányos megkülönböztetésen alapuló szegregáció, lakáspolitikai, oktatáspolitikai, munkapolitika stb.), ill. a többségi társadalom szintén elítélendő⁴ ellenállása, félelemkeltő viselkedése, ezerféle apró módon (pl. nyelvhasználatban) megnyilvánuló rasszizmusa, melyeket együttesen „strukturális rasszizmusnak”⁵ nevezhetünk. Fő feladatuknak a romák

⁴ Erről a gyakran reflektálatlan, egy képzelt morális szuperpozícióból megszólaló, az európai gyarmatosítás kontextusát, annak alapbűneit, rasszista megalapozottságát – mely Kelet-Közép Európa lakóit sem tartja igazán „fehérnek” – figyelmen kívül hagyó attitűddel kapcsolatban érdemes elolvasni Böröcz József tanulmányát, (2006).

⁵ Érdemes itt Setét Jenő (1972–2022) roma polgári aktivista „listáját” bemutatni az elnyomás mindennapi konkrét formáiról és azok „strukturális” összetevőiről:

- „1. Ha Te vagy rokonaid, hozzátartozóid többsége munkanélküli, vagy maximum közmunkás az az elnyomás egy formája.
2. Ha neked, rokonaidnak csak a napszám, az alkalmi munka jut az az elnyomás.
3. Ha közmunkás vagy de a közmunkán a romák csak utcát seprhetnek, gereblyézhetnek, míg a nem romák a konyhán vagy az irodán dolgoznak az az elnyomás.
4. Ha a gyerekeid osztálytársainak vagy iskola társainak többsége szintén csak roma, akkor az elnyomás – iskolai elkülönítés. (Kivéve a nemzetiségi iskolákat)
5. Ha a gyerekeid és a többi roma gyerek csak szakképző iskolába jut el és érettségit adó iskolába nem, az az elnyomás.
6. Ha az iskolában csak a te gyerekek és a többi cigány gyerek nem járhat szakkörre, idegennyelv oktatásra, informatikára, osztály kirándulásra, az az elnyomás - hátrányos megkülönböztetés.
7. Ha a szomszédaid többsége szintén cigány az az elnyomás – térbeli kirekesztés.

politikai-jogi képviseletét/védelmét tekintik.⁶ Maga a reprezentáció-elmélet kidolgozása és képviselete ennek a narratívának az eleme: elképzeléseik szerint, ha a társadalom különböző, ám meghatározó szféráiban (gazdasági-, politikai-, kulturális⁷) tudatosan növelik a marginalizáltak arányát, közelebb kerül a tágabb közösség is az egyenlőség eszméjéhez.⁸

A *konzervatív* irányzat integrációba vetett hite-reménye már jóval gyengébb, s ennek megfelelően hol valós, segítő intézkedésekkel, hol látszatintézkedéssel vagy félrenézéssel, problémahalogatással, a szegregáció burkolt támogatásával reagál az integrációs dilemmákra. Fő feladatuknak a többségi-fehér társadalom lelki és anyagi nyugalmanak zavartalan fenntartását tekintik.

A harmadik típus, az ún. „*fajvédő*”-állásponton lévők geopolitikai ill. biopolitikai válasza: az együttélés stratégiáinak az elvetése. Az integrációt rasszizálva (azaz fenotipikus, társadalmi-kulturális jegyek alapján alsóbbrendű osztályozási csoportba sorolva a romákat), „faji” kategóriákkal magyarázva, azt lehetetlennek tartva vagy szegregált területek, körzetek, gettók kialakítását javasolják számukra, vagy a népességnövekedésbe való intézményi „beavatkozást” (sterilizációt, születésszabályozást). Ennek a gondolkodásmódnak, beszédmódnak, valamint az emlegetett, valós „strukturális rasszizmusnak”, ill. a fehér-nemfehér közösségek közötti osztályellentétek⁹ politikai szán-

8. Ha csak vagy jószerével kizárólag a cigányok által lakott utcákban nincs aszfaltos út, járda, közvilágítás, szemétszállítás az az elnyomás.

9. Ha állást keresel és telefonon van felvétel de személyes megjelenésnél azt mondják "már betelt" az az elnyomás, - munka diszkrimináció.

10. Ha nyilvános szórakozóhelyre nem engednek be téged vagy gyermekeidet vagy más láthatóan cigány embert, mert "tagsági kell" az az elnyomás.

11. Ha rendőr ezer ember közül is kizárólag téged igazoltat ha gyalog vagy, ha autóval, vagy más láthatóan cigány embert, az az elnyomás.

12. Ha egy közhivatalban, közintézményben miközben mindenki mással udvariasak, segítőkészek, csak veled vagy más láthatóan cigány emberrel barátságtalanok, az az elnyomás.

13. Ha egy üzletben a biztonsági őr kizárólag téged vagy más láthatóan cigány embert követ/ellenőriz és egyetlen nem-romát sem az az elnyomás.

Ha egyiket sem tapasztaltad/tapasztalod, szerencsés ember vagy!" (Setét 2018)

⁶ Ennek érzékeltetésére készítette el már 2004-ben Kardos Péter és Nyári Gábor *Cigánylabirintus* c. szerepjátékos könyvüket, melyben egy 18 éves, kapcsolati tőkével nem bíró, minimális élettapasztalattal rendelkező, vidéki intézetben felnőtt cigányfiú bőrébe lehet bújni, aki a főváros dzsungelébe csöppenve bármilyen választásakor kétségbeejtő helyzetbe kerül. <https://ciganylabirintus.blog.hu/>

⁷ Viszonylag frissebb kezdeményezés például a romák városi-köztéri reprezentációja (Bogdán et. al. 2019.)

⁸ Az így kidolgozott kultúriparon belüli reprezentációs rezsim szenvedélyes kritikáját adja Nefelejcs Gergő egy 2022-es film (*Háromezer számozott darab*) kapcsán: „A kiút tehát nem egy „reform-reprezentáció”, a mégis hogyan lehetek jobb ember, hanem a teljes, totális elutasítás. Az alárendeltek majd köszönik szépen *reprezentálják magukat*, a maguk céljai szerint, úgy, ahogy ők közösségre szeretnének lenni, *azon a nyelven, ahogy magukat ki szeretnék fejteni*: magasról szarva arra, hogy az önjelölt mediátorok ettől zavarba jönnek-e.” Nefelejcs, 2023. Hasonló szellemben ír András Csaba is „reprezentációs mátrixnak” nevezve a romák ábrázolásának mai lehetőségeit: András 2023: 67.

⁹ Erről a kérdéskörrel szól angol nyelven az alábbi kötet: Szombati K. (2018) *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary*. (Dislocations Book 23) Berghahn Books, Kindle Edition

dékú feltüzelésének a következménye lett Magyarországon 2008–2009-ben az ún. „cigánygyilkosságok” is.

A romákkal való kooperációt, a fordított irányú integrációt felvető *baloldali-marxizáló* gondolatok nem kulturális oldalról közelítenek a kérdéskörhöz, hanem a termelési-mód aspektusa felől. Az erdélyi társadalomfilozófus és irodalmár Borbély András egészen eredeti gondolatmenetében úgy látja, hogy az alapvető ellentét itt húzódik: „A mélyben a szociális egyenlőség és a kulturális különbség elvrendszerei között egy nem túl könnyen feloldható összeférhetetlenség rajzolódik ki. Ami azt sejteti, hogy a roma termelési mód nem egyszerűen primitív, szociálisan elmaradott, diszkriminált, vagy pusztán csak más, mint a miénk, stb., hanem olyannyira különbözik a gádzsó termelési módtól, hogy lehetetlenné teszi az egyenlőség elvei szerinti integrációt. Azaz a kulturális logika rendre felülírja a gádzsók egyetemesnek szánt szociális, jogi, pedagógiai stb. normarendszereit.” (2018) Az általa „roma termelési mód”-ként leírt világhoz való viszony ezek szerint 1. szisztematikusan elutasítja a felhalmozást; 2. szisztematikusan elutasítja a bér munkát (ezt kódolják sokan „lustaságként”); 3. elutasítja az írásbeliséget mint kulturális újratermelést, 4. a gádzsó kultúrát pedig annak a természetnek tekinti, amiből élnek, amit fogyasztanak, átalakítanak. A romák életformáját Borbély a nem-roma termelési mód egy lehetséges jövőjének tekinti, amelyben akár már termelés sincs, mert pl. az emberek mindent feléltek, s a melyben a már megtermelt javak újrahasznosítása, újraelosztása lesz a cél, csakúgy mint Jean Ortica *Les survivants de l'Apocalypse* című 1977-es disztópikus SF-novellájában (Ortica, 1977). A hulladékgazdálkodásra, a „túlélésre való berendezkedés – teszi hozzá hasonlóan posztapokaliptikus szellemben Borbély (uo.) – mint életforma, mint kultúra, illetve termelési mód – ez az, amiben egyre inkább hasonulni fogunk hozzájuk.”

„Romák és más fantasztikus lények”

Előljáróban leszögezhetjük, hogy ha nem is tud sokat mondani egy műalkotásról a reprezentáció (általában moralizálással átitatott) szemlélete, de társadalomtörténeti, -lélektani belátásokkal vagy akár tette buzdítással bőven szolgálhat.¹⁰ A cigányokat körülvevő társadalom véleményformálása, a cigányokról szóló képzetek megfogalmazása mindenesetre „hosszú távon meghatározhatják egyrészt a többség oldalán álló, a cigányokról valós vagy fals ismereteket felhalmozó emberek társadalmi tudását, másfelől pedig hatnak azokra az emberekre is, akiket a társadalom cigánynak mond” (Szuhay 2002, 13).

A romák irodalomban és különböző zsánereiben való jelenlétéről a kutatók nagyjából egyetértenek: „a beszélő, alkotó, a szöveget létrehozó ágens monopoziционális, a nem-cigány többség kizárólagos tulajdona” (Beck, 2020). A roma Ian Hancock egyik alapvető írásában a nem-romák által létrehozott gyerekirodalmi romareprezentációról ezt állítja: „A gyerekirodalomban, a britben talán még inkább, mint az amerikaiban, a romák viszonylag gyakran feltűnnek. A romák viszonylag gyakran feltűnnek – ám sohasem olyan szereplőként, akik történetesen cigányok, hanem csak azért, mert cigányok,

¹⁰ Az is külön megbeszélések tárgya lehet, hogy mikor, milyen etnikai kisebbség vagy marginalizált csoport kerül a társadalomtudományok, kultúratudományok fókuszába – és főként miért. A romák mellett izgalmas vizsgálatokat szülhet a katalánok, írek, ukrainai oroszok, örmények, romániai magyarok reprezentációja, de a fogyatékkal élők, a periférián, mélyszegénységben élők vagy bármilyen, szabadon választott kizsákmányolt csoport reprezentációja is.

mert egy sajátos szándék képviselői. Ez a szándék, általánosítva három dologban manifestálódik: a cigány mint hazudozó tolvaj, aki jellemzően egy nem cigány gyerek tulajdonát veszi el; a cigány mint varázsló és jövőmondó, és a cigány mint romantikus alak” (Hancock, 1987). Hasonlóan vélekedik a sci-fi és fantasy író. Jim C. Hines is: a *Romák és más fantasztikus lények* c. esszéjében „Az SFF műfaj megigézett áll a »cigány« alakja előtt. Olykor az utak romantikus, szabad vándorát látja benne, a független embert, aki elutasítja a civilizáció lelket-zsugorító törvényeit, és úgy él, ahogy jólesik neki. Néha misztikumba öltözteti, és idős cigányasszonyt fest élénk ékes átkokkal. Máskor a fiatal cigánylány vagy férfi életerős, szexualitástól fűtött figuráját vízionálja. Néha meg csak divatból szerepelteti, mert a színes sálak, kendők olyan menőnek néznek ki rajta” (2013, saját fordítás).

Az irodalomtörténészek egyértelműen a romantika korát látják a cigányság igazi „irodalmi karrierjének”, s azon belül is a fantasztikum zsánerét jelölik meg textualizáltságának legjellemzőbb médiumaként. (Jan Potocki műve, az 1805-ös *Rękopis znaleziony w Saragossie/The Manuscript Found in Saragossa* a nyitánya ennek a történetnek, Magyarországon pedig a romantikus Jókai Mór *Az utolsó cigányország* (1854) c. elbeszélése, ill. 1885-ös *A cigánybáró* c. kisregénye.) A romantikus irodalomban – írja ifj. Csicsery-Ronay – gyakran kapcsolnak természetfeletti képességeket az archaikus népekhez (mint a cigányokhoz, amerikai indiánokhoz, skót hegylakókhoz, ír őslakosokhoz, szibériai sámánokhoz), mely képességek fenyegetik vagy éppen megújítják a modern európai főhős túlfeszült lelkiállapotát” (Csicsery-Ronay Jr., 2008: 35. saját fordítás). Trumpener hasonlóan gondolja, szerinte a felvilágosodott és babonás világképek egymásnak feszülésében az utóbbi oldalán szerepelve a romák az alábbi jelenségeket kezdték el képviselni az irodalomban: 1. a varázslás és ártás képviselői; 2. a vadállatiság képviselői; 3. a primitív demokrácia képviselői; 4. a civilizáció akadályozásának képviselői. 5. a primitív energia képviselői; 6. a jóléti államon kívüli ellenkultúra képviselői; 7. a szexualitás erejének képviselői (Trumpener, 1996).

A negatív és gyakran romantizáló-kriminalizáló-rasszista sztereotípiák e változatainak hollywoodi továbbélését akad, aki egyszerűen „dehumanizációnak” nevezi, és harcosan kikel ellene (Celeste 2021). Tenigl-Takács László,¹¹ az évtizedek óta romákkal együtt élő buddhista tanító ennél szelídebb. A romák filmbeli megjelenítéséről szóló tanulmányában a romantizálás e toposzait szintén veszélyesnek, kerülendőnek, ám mégis nehezen kiiktathatónak tartja: „A romák romantizációja tehát közös érdek, s valószínűleg meg évtizedeken át meghatározó eleme lesz a filmalkotásoknak” (2017).

Hogyan azonosítunk be egy roma szereplőt?

A reprezentáció, bármilyen legyen is, mindig konkrét karaktereken, testeken keresztül jelenik meg. Triviálisnak tetsző, ám mégsem átgondolt kérdéskör a romák (és bármilyen kisebbség) felmutatásának, bemutatásának, szerepeltetésének konkrét megoldása a műalkotásokban. Magyarországon rendre felmerül az oktatáspolitikában az ún. „kötelező olvasmányok” kérdésköre (Gombos 2020). Az államszocializmus idején kialakult irodalmi kánonban gyakran szerepelnek olyan művek, amelyek az osztályhelyzetből fakadó egyenlőtlenségeket mutatják fel. Úgy látom, nem elégszer hangsúlyozott/elismert

¹¹ Szintén ő írta az egyik legjobb szociografikus esszét a romák egy csoportjának helyzetéről: Tenigl-Takács L. (2007). *Szentmárton könnyei / Lacrima Színmarti*. Budapest, Liget Műhely

tény, hogy a tantervben található alkotások főszereplőinek többsége még mindig az al-sóbb osztályokból származik.¹² Az etnikai hovatartozás és a fogyatékoság miatt marginalizált csoportok azonban alulreprezentáltak (Gulya 2018, 2020), sőt, a roma szereplők feltűnően hiányoznak.

A sok dilemmával birkózó diskurzusok között visszatérő probléma a reprezentáció kérdése is: a kötelező irodalmak írói, főszereplői vagy akár mellékszereplői között miért van olyan kevés nő – kérdezik sokan. Miért nincsenek jobban központba állítva a fogyatékosok, ill. más marginalizált csoportok? Hol vannak közöttük a romák, akik mára a társadalom több mint egytizedét teszik ki? Miért mindig a hegemon pozícióban lévőkkel kell azonosulni? (A marginálisabb csoportok tagjai ezzel együtt is tudnak azonosulni a többségi szereplőkkel, s ez véleményem szerint inkább a művészet univerzalitást megcélzó erejében rejlik.)

Mindebből fakad a kérdés: hogyan képződnek meg egyáltalán alkotói, majd befogadói oldalról a marginalizáltak alakjai? Hogyan azonosítunk be pl. egy roma szereplőt? A textualizáltság milyen aspektusaiból? A leírásokból? A karakter „kinézetéből”? Egy-egy eseménysorból? A bemutatott életmódjából? A nyelvhasználatából? A helyszínből? A szereplő tulajdonnevéből? A többi szereplő és a környezet tárgyainak hozzá való viszonyából? Mert a narrátor direktben közli velünk? Valószínűleg mindegyikből együtt, de a kódolás-dekódolás folyamata a történetileg kialakult, kondicionált – és kárhoztatott – mintákon, toposzokon, diskurzusmódokon keresztül működhet csak. Ez a kérdéskör sokkal messzebb vezet, semhogy itt most belemenjünk, de valószínűleg a *corporeális narratológia* képviselőinél találhatunk rá némi válaszra.¹³ Ezek egyike, Daniel Punday például úgy látja, minél kevésbé jelölt egy test explicit módon, annál könnyebb vele azonosulni, míg a hangsúlyozottan testiességükben ábrázolt szereplők esetében ez jóval nehezebb (Punday 2003). „*Ez a meglátás – fűzi hozzá Rákai Orsolya –, összecseng azzal a tapasztalattal is, amelyet számos kritikai elméleti irányzat megerősít: a kirekesztett csoportokat a hegemonia-diskurzus nagyon erőteljesen testi jegyekkel írja le, testi mivoltukban is kiemelve „idegen”, „nem közülünk/közénk való” jellegüket*” (Rákai, 2015: 36).

Ian Hancock és Daniel Punday nyomán érdemes innentől a testileg „jelölt roma” és a „jelöletlen roma” kifejezések megkülönböztetése. Az előbbiben a narráció valamilyen módon felhívja a romaságra a figyelmet, a roma identitást társadalomtörténeti problematizáltságában, reflektáltan vagy a készen kapott (romantikus) toposzok segítségével mutatja fel: az adott karakter cigány,¹⁴ akinek történetesen ilyen-olyan funkciója van a sztoriban. Az utóbbiban a narráció eldöntetlenségben hagyja a karakter identitását: a szereplőnek a funkciója a lényeges, és e funkció mellett történetesen cigány is lehet.

Romák az angolszász SF-ben

A romák nemcsak a superhős filmekből és képregényekből hiányoznak feltűnően (Celeste 2021), de az angolszász SF-szöveguniverzumban is nehéz rájuk találni. Szerzőként a csak pár elbeszéléssel rendelkező Jessica Reidyn kívül elsősorban Caren Gusoff (1973)

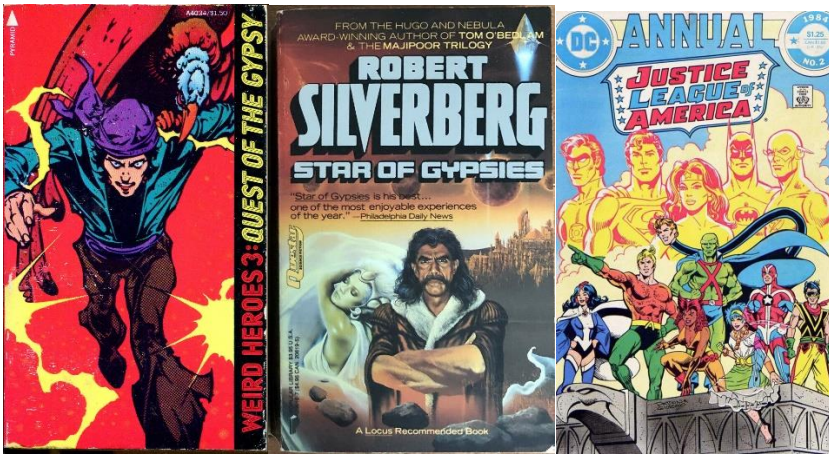
¹² A szegénység szerepeltetése az irodalomban (vagy fantasztikumban) szintén nem igazán felárt téma. Itt is egyetérthetünk Tenigl-Takács egy másik, a szegénységet tematizáló, felkavaró írásával: „A szegények meghatározása sokkal egyszerűbb feladat. Ők azok, akikről most valójában írok, és akikhez ez az írás nem jut el.” Tenigl-Takács 2010.

¹³ Bővebben, mélyebben lásd: Földes 2015.

¹⁴ Egy ilyen példát mutat be például Csígo Júlia Agatha Christie életművéből: Csígo 2015.

neve merülhet fel, aki több regényt és számtalan novellát írt SF-témában: a 2014-es *The Birthday Problem* c. regényében a nanotechnológia esetleges világiárványt okozó veszélyeit kapcsolta össze egy disztopikus-posztapokaliptikus világ rémképével. A 2023-as, *So Quick Bright Things Come to Confusion* c. bolygóközi történetében pedig egy exo-geológus romantikus kapcsolatát írta meg az újonnan felfedezett Zil nevű bolygón.

A nem-cigány szerzők által írt romákat szerepeltető viszonylag korai SF-művek közül érdemes kiemelni Ron Goulart *Quest of the Gypsy* (1976) c. regényét, melyben egy különleges-pszichikus képességekkel bíró cigányfiú ötven évvel később, 2033-ban ébred fel egy bizarr disztopikus világban, s kénytelen felvenni a lépést a történésekkel. Ugyanebben az évben jelent meg a svéd Elisabet Peterzén *Romanja*. Ebben a rendhagyó szövegben az Egyesült Nemzetek úgy határoz, hogy a cigányoknak legyen saját országuk. A választás Svédországra esik, amelynek ezért meg kell válnia területének számottevő részétől. Peterzének sikerül „fájdalmas képet rajzolni egy korábban elfogulatlan Svédországról, amelyet hirtelen elárasztanak a fajgyűlölet hullámai” - foglalja össze Lundwall (1978) a történetet. A kitelepített svédek és az új roma állam közötti egyre feszültebbé váló, végül fegyveres küzdelmekbe átcsapó viszonyban viszonylag egyszerűen felismerhetjük az izraeli-palesztin konfliktust is.

2. kép. Ron Goulart: *Quest of the Gypsy* (1976); Robert Silverberg: *Star of the Gypsies* (1986); Gerry Conway – Chuck Patton: *Justice League of America* (1984)

A nyolcvanas évekből George W. Harper *Gypsy Earth* (1982) c. űroperáját. és Robert Silverberg *Star of the Gypsies* (1986) c. művei említésre méltók. Silverberg roma főhőse, a szarkasztikus humorú Yakoubtól már az egész világ, jelesül a Galaktikus Birodalom sorsa függ: a regényben neki kell afféle Mózesként hazavezetni népét az „ígéret földjére”, s a trónját visszaszereznie. A képregény szubkultúra (Gerry Conway és Chuck Patton közreműködésével) szintén ezidőtájt bocsátott útjára egy erősen sztereotipizált jegyekkel jelölt roma szuperhősnőt, Cynthia Reynolds-ot *Az Igazság Ligája* sorozatban: az illúziókeltés képességével rendelkező karakter mellékszereplőként segít a csatározásokban. Az USA-ban élő, magyar származású Steven (Zoltán) Brust (Megan Lindholm-mal közösen írt) kilencvenes évekbeli urban fantasy-jébe, a *The Gypsy*-be a magyar és roma folklór elemeit (Lakatos 2018) emelte át, vagyis megint a romantikus toposzokat,

sztereotípiákat. Míg Tad Williams *Másvilág* c. portal fantasyként is olvasható, 1996-ciklusában mellékszerepelőként futhatunk bele egy izgalmas roma karakterbe, Philip Pullmann *Az Úr Sötét anyagai* c. fantasy sorozatában már egy egész, kitalált (hajóskereskedő) népcsoportban (a „gyptianokban”) ismerhetnek rá az olvasók (a filmsorozat változatában a nézők). Ugyanebben az évtizedben egy hatrészes francia-belga képregénysorozat is elindul *Gypsy* címen Enrico Marini rajzaival és Thierry Smolderen szövegével: ebben a 21. századra datált történetben, míg a Földet megavállalatok uralják, egy vidám, csupaizmon cigány kamionsofőr sorsáért izgulhatunk. Nagy ugrással végül a Goulart-i és a képregények nyomán a szuperhős-jellegű koncepciót követő, Kate Wild 2008-as *Firefight* c. regénye hívja fel magára a figyelmet: a kiskamaszfiúkra pozicionált akcióregény főhőse ebben is örökletes képességének (a Herkules-génnek) köszönheti kiemelkedő erejét és telepátikus ügyességét, s ezek segítségével vezet győzelemre közösségét.

3. kép. Enrico Marini – Thierry Smolderen: *Gypsy* (1996);
Lakatos Richárd – Jónás Gabriella: *Ushalin* (2022)

Romák a magyar SF-novellákban

Az SF definíciójaként Paul Kincaid, Darko Suvin, Stanislaw Lem és Alfred Jarry nyomán a Sárdi Margit és a MASFITT¹⁵ meghatározásának módosított változatát tartom szem előtt. Kincaid szerint „a science-fiction nem egy dolog, inkább számos dolog: jövőbeli környezet, csodás gépezetek, csavar az időben, csillagközi utazás, szatirikus perspektíva” (Kincaid 2003 416-417). A világról való gondolkodás egy fajtájának (Csicsery 2008: ix) tekintve „a tudományos-fantasztikus irodalom mint tematika a racionalitás-irracionalitás fogalmaiban mozgó világlátás talaján racionálisnak tételezett (létező vagy nem létező) megoldást kínál: a.) a jelen szempontjából nem feltétlenül releváns vagy a jelenben nem érzékelt problémákra vagy b.) a jelen szempontjából relevánsnak érzékelt problémákra”. (S. Sárdi 2013: 32, Domokos, 2019b: 65.; Isaszegi 2019)

¹⁵ A Magyar Sci-fi Történeti Társaság honlapja: <https://sites.google.com/site/scifitort/>

A jelen elemzéshez áttekintett SF-elbeszélések (281 db) nem reprezentálják a hazai magyar SF-szcénát (a szerzők között 75 férfi, 27 nő van). Kiválasztásuk némileg esetleges: az Avana Egyesület által évente kiosztott Zsoldos Péter-díj 2014 és 2018 közötti jelöltjeiből kerültek ki. Már (nyomtatásban) „hivatalosan” megjelent, nem-magánkiadású műveket néztem át, melyek néhány esetben nem is sorolhatók az SF tematikájába. Alzsánerek, tematikák szempontjából rendkívül változatosak: van köztük úrkrimi, MI-történet kaland/akció zsánerben, posztapokalipszis, kémtörténet, történelmi-fantasy, űropera. De találunk köztük művésznovellát, pszichedelikus románcot, pornografikus szöveget, klasszikus rejtélyes történetet, posztmodern „regény a regényben” sztorit éppúgy, mint újra írt tündérmesét, thrillert, katonai sci-fit, ökológiai tanmesét és műfaji kereszteződéseket. Van köztük cyberpunk, alternatív történelem, disztópia, szuperhős történet, hard SF, időutazós sztori, inváziós történet, de még vízionárius prózavers is.

A szövegek rengeteg a jelent izgató, az olvasás népszerűsítésére (Bakó 2022) és pedagógiai-didaktikai célokra (Domokos 2019a) is alkalmazható problémát járnak körül: tudathasadás, túlnépesedés, abortusz, manipuláció, hatalmi vetélkedés, a légerek lélektana, az észlelés kognitív szerepe. Ökológiai veszélyek, állatok jogai, az élelmiszeripar válsága, a posztapokalipszis következményei és okai. Elmagányosodás, kizsákmányolás-elnyomás, generációk konfliktusa, a virtuális valóság képlékenysége, a web veszélyei, a Facebook veszélyei, az automatikus autók veszélyei. A 3D-s nyomtatás veszélyei, identitás-önismereti kérdések, a túlgépisedett világ hatása, racionalizmus és irracionális szembenállása, elvagyódás, a nők helyzete, a reklám hatása. Mivel a 281 db. szövegből mindezek ellenére két szövegben tűnnek fel romák, akkor is mellékszereplőként: egy alternatív történetben/ukróniában és egy disztópiában, így kénytelen voltam – a kijelölt időszakban megjelent – más medialitású (film, képregény), formájú (regény, kisregény) vagy zsánerű (urban fantasy) alkotásokat is beemlíteni a vizsgálatba, melyekben szerepelnek romák.

Romák egy alternatív történelemben – Trenka Csaba Gábor: Kisvárdai sejkje (2015)

A kiváló alternatív regényeket és ifjúsági műveket jegyző Trenka Csaba Gábor¹⁶ *Kisvárdai sejkje* c. novellája ukrónia. A párhuzamos világban játszódó alternatív történet egy vándorló-hajléktalan, ezer mesével teli bölcs én-elbeszélésének, visszaemlékezésének köszönhetően bomlik ki előttünk, s egy jó elbeszélésnek megfelelően, a célja felé magabiztosan haladó, fő történeten kívül rengeteg apróbb dologról is tudomást szerzünk: egy mikro-eseménynek köszönhetően izgalmas, összetett világ sejlik fel előttünk. Ebben a párhuzamos univerzumban, a „poétikus történetírás” törvényei működnek: iszlám dominanciájú, alapvetően békebeli polgári világában (üzletekről, nyitva tartásról, alapítványokról, rendeletekről, adóoptimalizálási technikákról is olvashatunk) az iszlám időszámítás szerint 1421-ben (a „mi” világunkban ez 2000-et jelent) zajlanak az elbeszélte események, de korábbi jelentős történésekről (pl. két algériai-török háborúról) is értesülünk.

Valamikor az 1460-as évekből emlékszik vissza mindenre az immár öreg hős, de erre csak következtethetünk. Kisvárdán iszlám-magyar közösség él (mikor, miért, hogyan alakult ez így ki pontosan, nem tudni – de nem is érdekes), a tulajdon- és helynevek beszédesek: Khaldeusok utcája, Abu Abbasz szentély, II. Ramszesz tér stb., Horváth Mirjam, Marosi-Kun Hasszán, Lakatos Omar, Kiss-Kovács Abdullah. A magyar-musz-

¹⁶ Trenka Csaba Gábor weboldala: <https://trenkacsaba.wixsite.com/tcg-site/en>

lim-cigány együttélés békésnek mondható, az emberek összejárnak vallástól függetlenül, a kereszténységet temetik ugyan, de még vannak, akik élük-gyakorolják (nem a valósi életen van a hangsúly, nem is mond értékítéletet fölöttük), és a cigányság a legszegényebb réteg.

A technológiai szintjük kevésbé fejlett: a városkában akadnak harci kocsik, és néhány működésképtelen tűzoltóautó, petróleumlámpával világítanak az utcán, a tevépiac nyüzsgő, nincs számítógép vagy internet, de a sci-fi antológiák, magazinok a virágkorukat élik. Ebben a közel-keleties közegben izgulhatunk, drukkolhatunk a kamaszhősöknek, különösen a mesélő ifjú énjének, aki imádja a fantasztikus történeteket (ezekből a fiktív, magával ragadó nyelvezetű ponyva-kalandokból is olvashatunk többet a novelába építve!), és akit élete első szerelme, udvarlási kísérlete végzetes bajba sodor. A láttató, sok színnel és még több finom ötlettel, utalással (a saját történetét is olvasta a mesélő) gazdagított novella egy percre sem téveszti el a ritmust, a hangszínt, s végül szinte minden zsánert (ukrónia, sci-fi, kalandtörténet, urban fantasy, kamasztörténet) levetve a hátáról autonóm műként záródik le (Baka 2014, Domokos 2022b, 2022c).

A romák (itt is mellékszereplők) szerepeltetése/szerepe átgondolt-reflektált, azaz „jelölt” és követi az ismert, Trumpener-féle sztereotípiákat: *„A nyomor a cigányság szinonimája volt, a Kisvárda harmadát kitevő putrik és bádogviskók világa, amelyek mélyen benyúltak a homokdombok és mérsékelt égövi őserdők közé. A szüleink jól elhelyezett rémtörténetekkel tartottak távol tőle”*. A többségi, polgári társadalom ebben a világban is hasonlóan fordul feléjük, szerintük, magyarázza a narrátor *„a cigányok tömegesen járnak lopni a Palmyra sugárútra (ezért kénytelenek adót csalni, mert a cigók elviszik a hasznát)”*. Szegregációjuk helyszíne a tábor mint átmeneti élőhely: *„A cigányok évszázadok óta az Asszír kerület végében, a homokdűnék között táboroznak, és nomád voltukra csak annyi emlékeztetett, hogy faszéntűzön sütötték a tevehúst”*. Temperamentumuk szerint igen szenvedélyesek, ha azonban bántják őket, nem ijednek meg, hanem buherált aknákkal, rakétavetőkkal védik meg magukat. A főhős jóbarátja, a módosabb cigány családból származó Lakatos Omár is megfelel az irodalmi kliséknek: alacsony IQ-jú, ám annál nagyobb fantáziájú kiskamasz, aki minden héten más szeretne lenni. Nagy testi ereje van, és nagy erővel vágyakozik a nőkre: *„Omár ugyanis ... nem a lányokat, hanem a meztelen lányokat szerette... A cigányoknál viszont a közhit szerint egyáltalán nem bűn (a szex), és szabályozva sincs, ők mindig mindenkivel, mihelyst a lányokban eléggé felszaporodnak a gyerekkort kivégző hormonok”*. Önfeláldozásra képes barátként még egy lopást is magára vállalna, mert „űgyis” elhinnék róla. Ebben a 19. századi és 20. századi tapasztalatokat keverő világban a társadalmi mobilitás, a „fel-emelkedés”, az asszimiláció-polgárosulás útján érhető el: egy-egy elejtett megjegyzésből tudhatjuk meg, hogy a cigánytáborból származott a valamikori debreceni rendőrkapitány és a nyíregyházi imám is.

Romák egy disztópiában – Lőrinczy Judit: Az arabica íze (2013)

Erős és nyomasztó víziót fest elénk az *Elveszett Gondvana* c. urban fantasy és az *Ingókövek*. c. 2. világháborús mágikus realista regény szerzőjének, Lőrinczy Juditnak

(1982)¹⁷ *Az arabica íze* c. írása. A realiztikus (disztópikus?) közeljövőben (2040 körül), az Európai Egyesült Államok még fennálló idejében játszódó történet szerint egy Fal húzódik végig a jólét maradványain élő „nyugati” világ (ahol pl. olajjal világítanak spórolásképp, jegyrendszert működtetnek, napelem van mindenhol és féldiktatúrák kormányoznak), és a káoszban élő, éhező, kiszolgáltatott „keleti” világ között. Ez utóbbiból kétségbeesettek milliói próbálnak illegálisan vagy legálisan átjutni a túloldalra, ahol szintén kétségbeesetten, a szuverenitási-elvről lemondva összefogással próbálják ugyanezt megakadályozni.

A Fal Magyarországot is kettévágja, s a Dél-Kelet Magyarországon fekvő Szege-den is áthúzódik! A magyar uniós ösztöndíjas diplomata-tanonc, Alma (a cselekmény egyik fő szálának hőse), magyar diplomatatársai és szeretője, valamint az illegális bevándorlást megkísérítő Miklós sorsa (a cselekmény másik fő szálának hőse) lassan tárul fel az olvasó előtt. A szöveg késleltetve ad számot a katalizma részleteiről, következményeiről is: egy gigantikus napkitörés következményeként káosz alakult ki világszerte, fanatikusok felrobbantották a legfontosabb szerveket, kitört a drogháború, Kína hamis adatokra épülő gazdasága összeomlott, a Golf-áramlat megszűnt, India atombombát dobott Pakisztánra, New York gátjai felszakadtak, a Tisza kiszáradt stb. A mindent tudó elbeszélő ráérősen, részletekbe menően mutatja meg mind a két oldal életét, s sejtetve közelíti egymás felé a két hős életének előzményeit is, miközben az egyik szereplő a Fal fenntarthatatlanságának gondolatát veti fel. A narrációt, időnként hivatalos bevándorlási kérelmek (ill. azok elutasításai) szakítják meg, egészítik ki.

Ebben a szociografikusan, realistán megalkotott világban tűnnek fel „jelölt” roma mellékszereplők, ill. a romákra mint közösségre vonatkozó, mindenfajta romantikus toposzt kerülő megállapítások. (A romák a nem-romákat, a fehérket pl. ’parasztoknak’ nevezik.) Így tudjuk meg, hogy a katalizmában a többségi társadalom újra a radikális szegregáció eszközéhez nyúlt, s a romákat, „*néhány év alatt észak-magyarországi, békési és dél-baranyai elzárt falvakba, vagy a Budapesti Fekete Zárványba deportálták*”. A romák két csoportra oszlanak, azokra, akik már gettóba zárva élnek, és azokra, akik még nem: „*A harmadikon lakott egy cigányasszony öt gyerekekkel. Egy ötvenhárom négyzetméteres lakáson osztozott tíz másik emberrel. Az öt gyerek és a nő az egyik kis szobában aludtak. Kitűrták őket a valamivel nagyobb nappaliból, és mint Miklós később megtudta, Teréz attól tartott, előbb-utóbb fel kell költöznie a kilencedikre vagy a tizedikre, vagy ami ennél is rosszabb, Teszkófaluban /egy romos bevásárlóközpontban; D. Á./ kereshet magának új helyet. Amíg fel nem rakják őket egy gyűjtővonatra.*” A három roma szereplő (Teréz, Lakat, Csali) egy rövid ideig társai, segítői a főhős kálváriájának. Autonóm személyiségek, a túlélés szakemberei.

Romák egy SF-bio-thrillerben – Szélesi Sándor: Pokolhurok (2016)

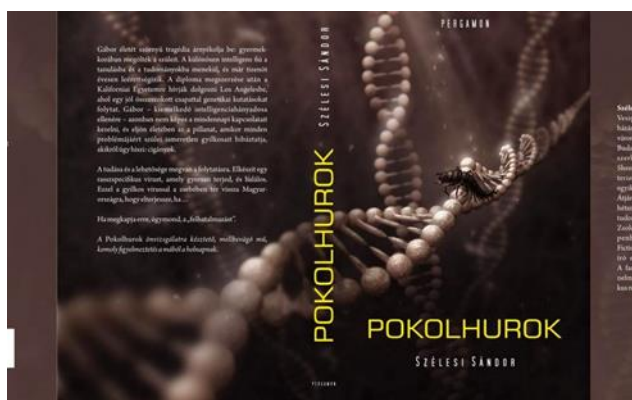
„... ez a könyv egy vészkiáltás. Tudatosítani akartam többek között azt is – magyarázta kisregényről egy interjúban a szerző¹⁸ –, hogy az ártatlannak tűnő romaviccek feletti összekacsintás is rasszizmus” (Csermely 2017). A szerzői szándék és a kiadói pozicio-

¹⁷ Lőrinczy Juditról bővebben a blogján lehet olvasni: <http://judlorin.blogspot.com/2012/01/about-me.html>

¹⁸ Szélesi Sándor weboldala: <https://szeleisisandor.hu/rolam>

nálás alapján SF-nek is tekinthető mű (tudományos tematikája a genetikához kapcsolódik) az általános értett szépirodalom felé hajlik, s mindenféle áttétel nélkül Magyarországon jelenének társadalmi problémáihoz szeretne hozzájárulni. Ezen belül is a 2000-es években felerősödött romaellenesség mögé, mely a korábban emlegetett 2008-as 2009-es sorozatgyilkosságban csúcspontba ért, kíván betekintést nyújtani. (A témát nemcsak SF-ben dolgozták fel azóta íróink, hanem krimiben is: Kolozsi László: *A farkas gyomrában*, Athenaeum, Budapest, 2014.)

„A Pokolhurokban egy tömeggyilkos belső monológját, szorongásait és öntömjénezését kapjuk, ezeken keresztül pedig egy reménytelenül visszataszító társadalom képét.” (Odaértett, 2021) Az E/1-es narrációjú szöveg „hőse”, Gábor szüleit gyerekkorában meggyilkolták (ő úgy tudja, hogy romák voltak a tettesek); Gábor sebtét-fájdalmát hosszú időre elfojtva, átlagon felüli intelligenciáját felhasználva a tanulásba veti magát, s végül a Kaliforniai Egyetem biológus-kutatója lesz. Elfojtott haragja azonban lassan felszínre tör, s úgy dönt, zsenialitását felhasználva elkészít egy rasszspecifikus vírust, mellyel kiirthatja a cigányságot.¹⁹ (Érdemes megjegyezni, hogy a vírus mint rasszspecifikus ötlete már Wellsnél is felbukkan, de legnyilvánvalóbban Jack London mélyen rasszista „sárga veszedelem” jegyében fogant *The Unparalleled Invasion*-je (1907) alkalmazza fő ötletként, melyben egymilliárd kínait gyilkolnak meg vele; s száz évvel később az *Utópia*²⁰ c. sorozat is ezzel az ötlettel játszik el, csak ebben épp a cigányságot hagyják életben, s irtanák ki az összes többi embert.)

4. kép. Szélesi Sándor: *Pokolhurok* (2016)

Miközben a lélektani motivációk utáni hiábavaló kutatás Camus *Közönyét* juttatja eszünkbe, az elkövető szemszögéből megörökített népiértés pedig Merle *Mesterségem a halálát*, a *Pokolhurok* egyes részei szociológiai esettanulmányokra emlékeztetnek. A rasszizmus egyéni, szubkulturális és osztálytársadalmi szintjei egyaránt megjelennek benne, s még a romákkal foglalkozó egyes „szakemberek”, az emberi jogok piaco-

¹⁹ A 'porajmos', a roma holokauszt során meghalt magyarországi cigányokról nem rendelkezünk pontos számadatokkal. A genocídiumról Varga Ágota készített filmet a 2000-es évek elején. Varga Ágota: *Porajmos – Cigány holokauszt*: <https://www.youtube.com/watch?v=7jgsb48IwI>

²⁰ A film adatai: <https://www.imdb.com/title/tt2384811/>

sításából élők (Trehan-Koczé 2009) ambivalens viszonyát is megmutatja. Érdekes módon konkrét roma karakter alig-alig szerepel a kisregényben, hisz a mű a hozzájuk való viszonyról szól.

Romák egy posztapokaliptikus képregényben – Szűcs Gyula-Budai Dénes: *Cafe Postnuclear* (2015)²¹

A lenyűgöző színvilágú és légkörű (itt-ott felnőtt-tartalmúnak minősíthető) posztapokaliptikus-ukronikus képregény²² egyértelműen a 80-as évek önmagát sem komolyan vevő, alacsony költségvetésű akciófilmjeinek formavilágát idézi meg, azaz egyfajta tisztelgésnek, nosztalgikus megemlékezésnek, pastiche-nak tekinthető a Közép-Kelet-Európában ezidőtájt kultikussá váló B- és Zs-kategóriás posztapokaliptikus filmek világa és a szocializmuskori popkultúra előtt. A „magyar Mad Max”-ként emlegetett alkotás története ennek megfelelően egyszerű, alapszituációja úgyszintén (a csernobili balesetet támadásnak gondolva kitör az atomháború, és elpusztítja az ismert világot²³), jelenetei gyorsak, párbeszédei, narrációja és karakterei szándékosan leegyszerűsítettek, sablonszerűek. (A nagytotálók, a lüktetően-változatos, konzervatívnak semmiképp sem mondható panelszerkezetek, a különféle helyszínek sajátos háttérzínjei, az autók, fegyverek, a tárgyak aprólékos rajzai, a nyolcvanasévekbeli dalszöveg részletek, a kötet végén található retro-szótár ill. és kalandzsánerhez illő narráció és párbeszédek – sokak számára emlékeztetessé tették a művet.) Ennek érzékeltetésére idézzünk a könyv ajánlóját a hátoldaláról: „*A harmadik világháború lángförgetege évtizedekkel korábban kipusztította az emberiség háromnegyedét. Az atomhatalmak civilizációja egy barbár korszakba süllyedt vissza, ahol ma már csak az erődtímként újraépített városok jelentenek biztonságot a radioaktív sivatagokban kóborló mutánsoktól, motoros fosztogatóktól és delejes hatalmú szektavezérektől.*” (Szűcs – Budai 2015).

5. kép: Szűcs Gyula–Budai Dénes: *Cafe Postnuclear I.* (2015)

²¹ A történetnek azóta folytatása is lett: Szűcs-Budai, 2022. A kiadó oldala: <https://chameleon-comix.eu/>

²² A Cafe Postnuclear FB-oldala: <https://www.facebook.com/cafepostnuclear/>

²³ Érdekes itt újra utalnunk Jean Ortica *Les survivants de l'Apocalypse* c. 1977-es elbeszélésére is, mely szövegben csak a cigányok egy csoportja éli túl a kataklizmát, s próbálnak meg hulladék-gazdálkodással, majd növénytermesztéssel új életet kezdeni. Bővebben: Sierra, 2019.

Ebben a világban a túlélők (autóversenyzők, autószerelők, kereskedők, de főleg kalandorok, gyilkos tolvajbandák, rablók, prostituáltak stb.) közül egy szereplő van némiképp egyértelműbben (testi jelekkel, gesztikulációval, nyelvhasználat) romaként megjelenítve (a hős régi riválisa, egy tolvaj). De számos további szereplő azonosítható még akár romaként is (a barbár fivérek, a polgármester, Páka és Paraszt, autóversenyzők, háttérfigurák stb.). A jelölt és a jelöletlen testiség egy vizuális alkotásban sem egyértelmű: a „ha akarom, roma, ha akarom nem az” – féle kódolás eldöntetlensége inkább a „jelöletlen roma” kategóriáját mozgósítja. „Az alternatív jövőben lehet – magyarázta Szűcs Gyula egy közösségi oldalon, a jelen írás szerzőjének küldött kommentjében –, hogy vannak úgymond „a többieknel napbarnítottabb bőrű és ügyesebben üzletelő alakok” – de lényegében valahol minden második fontosabb szereplő ilyen, különben már aligha élne egy ilyen kemény világban, a perzselő homok földjén. De ennek igazából semmi jelentősége nincs, mert ebben a világban nem bőrszín vagy etnikum alapján különülnek el egymástól az egyes csoportok. Hanem sokkal inkább az olyan kötelekék fűzik össze őket, mint a családhoz tartozás, az azonos vallás és hiedelemvilág (pl. az őrült hidropapokat, vagy majd a harcias amazonokat a 2. kötetben), az azonos szubkultúra / közös bolondéria (pl. autóversenyzés, régi videojátékok, metálzene), vagy a közös szálásterület megvédésnek igénye (Csencsváros lakói), illetve az adott szó szentsége.”

Romák egy SF-fekete komédiában – Lengyel Balázs: Lajkó – Cigány az űrben (2018)

A 2018-as mozifilm²⁴ fekete komédiának nevezi magát, s többek között – inkább a „nyugati” néző elvárásaihoz igazodva – az államszocializmusról kíván képet adni, s az orosz űr kutatás jelentőségét indirekt módon lejártni, nevetségessé tenni. Melankolikus szatíraként sztereotípiákkal dolgozva egy „alternatív/apokrif történetet és világot” hoz létre, melyben benne van a hidegháború „nyugatos” szemüvegén keresztül láttatott 50-es, 60-as évek diktatúrája, karikírozott, az egyént figyelembe nem vevő vagy pusztán csak felhasználó működése, bürokratikus-korrupciós butasága, paranoiája stb. összeütköztetve a „kisember” vágyaival, lehetőségeivel. A filmben a különleges, már a gyerekkorától az űr és a repülés után vágyakozó fő karakter (Lajkó, anyakönyvezve: Serbán Lajos) sorsát követhetjük végig anyja korai elvesztésétől (aki épp egy gyerekkori rakétakísérletnek lett az áldozata), csetléseken-botlásokon keresztül a szovjet űrpilóta-kiképzőtáborba (Bajkonurba) való eljutásán át a félig sikeres űrlátogatásáig. Lajkó cigánysága jelölt, reflektált, környezetét inkább a romantizált toposzok mentén mutatja meg Lengyel: sok testvére van, cigány jósnő beszél a jövőjéről, putriban élnek, esténkét a tűz mellett mesélnek egymásnak, édesapja egy bővérű, szexuálisan túlfűtött hím. A többiek vagy az ún. többségi társadalom hozzá való viszonya magán viseli a rasszizmus nyomait, ám a film „mondanivalója” mégis inkább „az elfogadásról, egymás megértéséről és az emberségről szól, aminek a film szerint muszáj fontosabbnak lennie a felülről belénk táplált gyűlölködésnél, nacionalizmusnál, politikai ideológiáknál” (Kovács, 2018).

²⁴ A film adatai: <https://www.imdb.com/title/tt4795022/>

6. kép. Lengyel Balázs: *Lajkó – Cigány az űrben* (2018)

Romák két urban fantasyben – Meiszner Krisztina: MásValaki problémája (2014); Gaura Ágnes: Boriverzum, Színes tangák (2014)

Az SF-el érintkezve még két fantasztikus szerzőt érdemes megidézni az eddig vizsgált öt évből. Meiszner Krisztina *MásValaki problémája* c. regénye egy a krimi kódjait is aktivizáló, humorban gazdag urban fantasy. A 2014-es reflektív vámpírtörténetében a rejtőzködő életet folytató, békés vámpírhőspár (akik tasakos vérkészítményeket fogyasztanak) Magyarországon próbál érvényesülni, s a holdtöltéket átvészelni. Mindehhez egy éjszakai bár/kocsmá működtetését látják ésszerűnek – a belvárosi éjszakában. A vámpírlét bizonyos szabályai, kötöttségei között nem szerepel a rasszizmus: „A rasszizmus a legtöbbször nem más, mint a megalázottak egyetlen nyomorult luxusa – magyarázza például a narrátor –, az a tudat, hogy valakin még ők is rúghatnak egyet a vallása vagy bőrszíne vagy mit tudom én mije miatt, hogy ezzel valamivel magasabbra kerülhessenek a saját maguk által elképzelt táplálékláncban. (Meiszner 2014: 113) A regényben ennek a hozzáállásnak megfelelően központi szerepet kap egy összetartó roma vámpírcsalád, s annak is roppant szerethető családfője, az egykori gyári munkás, öreg Lajos. A szöveg azon kívül, hogy cigányként nevezi őket és a többségi társadalom egyes reakcióiról is számot ad, a romantikus toposzokat inkább elkerüli, s jelöletlenül hagyja őket. Gaura Ágnes²⁵ szatirikus fantasy-jében, a szintén magyarországi vámpírvilágba helyezett *Boriverzum*-sorozatban ugyancsak feltűnnek roma szereplők – eleinte inkább csak sztereotipikusan (jósnőként, aranyfukszos amorózóként), majd azt is lebontva. Gaura ugyanis reflektál a magyar társadalomra, ahol cigánynak lenni még mindig nehezebb, mint vérmédvének! Végül fontos még felhívni a figyelmet Gaura *Színes tangák* c. fantasztikus novellájára (az *Embertelen jó* c. kötetben), erre a Nail Gaimen-i eredetiségű, egyszerre mitologikus-metafizikus és szociografikus szövegre, melyben, kifejezetten a cigány marginalitás kerül a fókuszba, jelölten és reflektáltan.

²⁵ Az író oldala: <https://www.gauraagnes.hu/>

7. kép. Meiszner Krisztina: *MásValaki Problémája* (2014);
Gaura Ágnes: *Embertelen jó* (2014)

Összegzés

Ha végigtekintünk rövidke listánkon, rögtön szembe tűnhet, hogy a roma-reprezentációnak a kortárs magyar SF-ben mintha műfajspecifikus vonásai lennének: alternatív történelem/ukrónia, disztópia, posztapokalipszis, satíra, bio-thriller, urban fantasy. Úgy tűnik, romák kizárólag olyan alzsánerekben szerepelnek legitim módon, melyek világunk/jelenünk radikális kiforgatását írják meg. Legyen szó viszont bármilyen aktuális vagy fontosnak kikiáltott társadalmi problémáról/kérdéskörrel, az SF-szerzők jellemző módon nem igen hozzák őket vonatkozásba a cigánysággal. Az irodalmi művekben²⁶ való roma reprezentáció fő jellemzői az alábbiak:

- (1) az integrációs-diskurzusba illeszkedve az – inkább konzervatív „stratégiára” jellemző, és valószínűleg „osztályvakságból” eredő, Ralph Ellison-i²⁷ – „láthatatlanság”. (Ez még az olyan, egyébként remek, az utóbbi években megjelent ukrónia-antológia kötetekre is igaz, melyek a magyar történelem XX. századi traumatikus pontjait, az 1919-es Trianont és 1956-ot „vizsgálják” az alternatív fikciós történetmesélés eszközeivel.) Mindenfajta szemrehányás nélkül szeretném mondani: a középosztálybeli, többségi SF-szerzők nem érzékelik a körülöttük, mellettük élő cigányokat.

²⁶ A magyarországi fantasztikus könyvkiadásban, azon belül az SF-ben roma identitású közreműködő jelenleg - tudtommal - nincs.

²⁷ Az afro-amerikai Ralph (Waldo) Ellison (1913-1994) legismertebb regénye, *A láthatatlan* 1952-ben jelent meg. Középpontjában egy művelt- intelligens névtelen elbeszélő áll, akiről megtudjuk, hogy bár semmilyen fantasztikus átváltozáson nem ment keresztül, azaz ténylegesen nem vált láthatatlanná, mégis úgy kezelik, mintha az lenne. Üzenete: az emberek nem akarják észrevenni a feketéket, vagy: a fehérek számára a feketék szinte láthatatlanok: „Engem egyszerűen azért nem látnak — vallja mindjárt a mű elején —, mert nem akarnak. Mint a mutatványosok törzs nélküli fejét, engem is mintha erősen torzító tükrökkel vettek volna körül. Mikor valaki a közelbe ér, a környezetemet látja, vagy magát látja, vagy magának is az agyrémeit csak — mindegy, mit, engemet nem.”

- (2) Ha romák mégis szerepelnek a megalkotott világokban, akkor az írók jelölten és reflektáltan teszik ezt, vagyis reprezentációs szemérettel²⁸. Ilyenkor leginkább a liberális-asszimilációs narratívába illeszkedve a „strukturális rasszizmusra” ill. a többségi társadalom szolidaritásának hiányára hívják fel a figyelmet, mindezt vagy „fajvédő”-rasszista (Szélesi) vagy radikális szegregációs (Lőrinczy) vagy békésebb, de az aszimmetrikus viszonyt érzékeltető kontextusba helyezve. (Trenka, Lengyel, Meiszner, Gaura).
- (3) Az együttműködésre csak egy szerzőpáros, s ők is csak egy kataklizmát követően látnak „esélyt” (Szűcs-Budai).

A romák által írt vagy velük foglalkozó anyagokból mára rengeteg gyűlt össze.²⁹ A fantasztikum tájékára vetődő újabb kiadványokból azonban még mindig kevés van. Befejezésül három alkotásra hívnám fel a figyelmet, kettő közülük, műfajukból eredően, a romantizáció felé mozdul el. Az egyik a nem roma származású Kele Fodor Ákos cigány meséket és mítoszokat összegyűjtő és újraíró kötete, az erőszakos-határsértő jeleket is tartalmazó *A szív vége – Cigány újmesék* (2018) c. mű, a másik a XXI. Századi Roma Nők Országos Egyesülete által kiadott *Bestiarium Ciganorum* (2020)³⁰ c. 200 szócikket és 144 illusztrációt tartalmazó albuma, melyben J. K. Rowling nyomán a „legendás roma lényeket” gyűjtötték egybe. Végül a harmadik, témánkba vágó, frissebb mű, egy készülő manga-sorozat, az első cigány képregényként beharangozott, Lakatos Richárd és Jónás Gabriella közreműködésével alakuló *Ushalin* ('árnyék') c. alkotás, mely azért is készült, „mert talán egyetlen népnek sem volt még soha ennyire szüksége egy igazi hősrre” (Anonymus 2022).

Felhasznált irodalom

- Anders, Megan 2016. *The Comet: A Brief Introduction to Black Speculative Fiction*. *Medium* (Online). <https://medium.com/@megananders/the-comet-a-brief-introduction-to-black-speculative-fiction-1a34ae9e69e9>
- András Csaba 2023. Brecht szobortáza. *Új Szem* 1(1) 65–69. DOI [10.15170/Ujszem.2023.1.1.7](https://doi.org/10.15170/Ujszem.2023.1.1.7).
- Anonymus 2022. *Ushalin – Az első cigány képregény*. *Kultúra.hu*. <https://irodalom.kultura.hu/ushalin-az-első-cigany-kepregeny>
- Beck, Z. 2020 *A megszólalás üres helye. Romológiairól és más dolgokról*. Budapest: Napvilág
- Baka Patrik 2014. Mi lett volna, ha: Magyar földön Afrikában. *Partitúra*. 9. évf. 1. sz. pp. 101–27. DOI: [10.17846/PA.2014.9.1.101-128](https://doi.org/10.17846/PA.2014.9.1.101-128)
- Bakó Katalin 2022. A science fiction lehetséges szerepe az olvasásnépszerűsítésben és a könyvtárhasználat oktatásában a felső tagozaton : László Endre Szíriusz kapir

²⁸ A cigány származású magyar művészember csak akkor kell, ha cigány művész kell, vagy akkor is, ha magyar művész kell? Hívják-e akkor is, ha nem cigány kérdésre kell reflektálni? – kérdezi pl. Oláh Norbert festő: <https://balkon.art/home/online-2021/olah-norbert-a-cigany-muvesz-szorongasa-off-biennale-budapest/>

²⁹ Puskás-Bajkó Albina szövegei kifejezetten a reprezentáció kérdéseit járják körül az utóbbi évtizedben. 2015-ös könyvében például a roma nők ábrázolásával foglalkozik. Puskás-Bajkó 2015.

³⁰ A kötetéről: <https://magyarmuzeumok.hu/cikk/bestiarium-ciganorum-legendas-roma-lenyek-enciklopediaja>

- tány-sorozatának jó gyakorlatai a '70-es–'80-as években. In: *Irodalom és kanonizáció : Tanulmányok a magyartanítás módszertanairól*. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó, Eger, pp. 125–145. DOI: [10.46403/IrKa.2022.125](https://doi.org/10.46403/IrKa.2022.125)
- Bogdán Péter – Molnár István Gábor – Setét Jenő 2019. *Roma reprezentáció a magyar főváros közterein*. Budapest: Tom Lantos Intézet.
- Borbély András 2018. A kígyó és a sündisznó. Facebook <https://www.facebook.com/profile/786659699/search/?q=s%C3%BCndiszn%C3%B3>
- Böröcz József 2006. Goodness Is Elsewhere: The Rule of European Difference. *Comparative Studies in Society and History*, 48(01) 110–138. DOI [10.1017/S0010417506000053](https://doi.org/10.1017/S0010417506000053)
- Bradbury, Ray 1966. Beszélgetés Ray Bradburyvel. In: Bradbury R.: *Marsbéli krónikák. Kisregények és elbeszélések*. Budapest: Európa Kiadó, 567–588.
- Celeste, W. 2021. The Invisible Minority — Part 3: Hollywood. *Medium* (online). <https://celeste-w.medium.com/the-invisible-minority-part-3-4c9ee4c08a0c>
- Csermely Gábor 2017. Olyan regényt akart, amitől véresre vakarjuk magunkat. Interjú Szélesi Sándorral a Pokolhurok című regényéről. *origo.hu* <https://www.origo.hu/kultura/20170314-interju-szelesi-sandorral-a-pokolhurok-cimu-regenyrol.html>
- Csigi Júlia 2015. Végtelen éjszaka. *Romológia* 3 (8): 73–80.
- Csicsery-Ronay, István Jr 2008. *The Seven Beauties of Science Fiction*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press
- Czirfusz Márton; Ivanics Zsófia; Kovai Cecília; Meszmann Tibor. T. 2019. A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. *Fordulat*, 26. sz. 142–172.
- Cronin, Brian 2019. The Anti-Racism Comic Book Story That Beat the Comics Code Authority. *CBR*. <https://www.cbr.com/judgment-day-ec-comics-code-authority/>
- Domokos, Áron 2019a. A science-fiction mint oktatási eszköz. *Danubius Noster Klnsz.* pp. 33–47.
- Domokos Áron 2019b. Világgyár: SF-világépítés és -rekonstruálás irodalomórán/ World-factory: SF-worlds building and reconstructing in the classroom. *Anyanyelvi Kultúrákövetítés* 2 (2), 58–96. DOI: [10.33569/akk.2390](https://doi.org/10.33569/akk.2390)
- Domokos Áron 2022a. „Gypsy in Space”: A Note on the Representation of the Roma in Contemporary Hungarian SF Short Stories. *Vector*. 296 (Autumn). <https://vector-bsfa.com/2022/05/28/gypsy-in-space-a-note-on-the-representation-of-the-roma-in-contemporary-hungarian-sf-short-stories/>
- Domokos Áron 2022b. The Formability of History: Uchronia in Contemporary Hungarian Short Fiction. *SFRA Review* 52 (2): 53–64.
- Domokos Áron 2022c. Harc az ukróniáért. Alternatív történelmi elbeszélések a kortárs magyar SF-kisprózában. *Acta Scientiarum Socialium* 50: 45–62 DOI: [10.33566/asc.3548](https://doi.org/10.33566/asc.3548)
- Domokos Veronika; Heczeg Béla 2010. Terra Incognita: magyarországi szegénység cigánytelepek felmérése – első eredmények. *Szociológiai Szemle*, 20. évf. 3. sz. 82–89.
- Éber Márk Áron 2021. *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Földes, Györgyi. 2015. Jeltől a testig. A klasszikus narratológia találkozásai a korporálissal. *Irodalomismeret* 27 (1). pp. 5-29
- Gombos Péter 2020. What and how do Hungarian children read? *Escuela Abierta*, 23: 3-17. DOI: [10.29257/EA23.2020.01](https://doi.org/10.29257/EA23.2020.01)

- Gulya Nikolett 2018. Másságsztereotípiák megjelenése a tankönyvekben. *Sokszínű neveléstudomány*. Eger, Eszterházy Károly Egyetem, Líceum Kiadó. pp. 75–89.
- Gulya Nikolett Mária; Fehérvári Anikó 2020. A fogyatékoság reprezentációja az általános iskolák magyar irodalom tananyagához kapcsolódó művekben. *Educatio*, 29. (3) pp. 379–393. DOI: [10.1556/2063.29.2020.3.4](https://doi.org/10.1556/2063.29.2020.3.4)
- Hancock, Ian 1987. The Origin and Function of the Gypsy Image in Children's Literature. *The Lion and the Unicorn*. Volume 11, Number 1, June. 47–59. DOI: [10.1353/uni.0.0227](https://doi.org/10.1353/uni.0.0227)
- Hines, Jim C. 2013. „Gypsies” and Other Fantasy Beings. *jimchines.com*. <https://www.jimchines.com/2013/10/gypsies-and-other-fantasy-beings/>
- Isaszegi Béla 2019. Mi a filozófia? (Kéziratban)
- Isaszegi Béla 2006. A „felzárkóztatásról”. (Kéziratban)
- Kincaid, Paul 2003. On the Origins of Genre. *Extrapolation*, 4(4), 13–21. DOI: [10.3828/extr.2003.44.4.04](https://doi.org/10.3828/extr.2003.44.4.04)
- Kovács Bálint 2018. Nem a humoráért, de szerettük a magyar cigányt az űrben. *Index.hu*; https://index.hu/kultur/cinematrix/2018/04/01/lajko_cigany_az_urben_kritika_lengyel_balazs_keresztes_tamas_magyar_film/
- Lakatos Artúr 2018. A fantasy-világ mítoszai (4.) Steven Brust, Dragaera és a magyaros motívumok. *Helikon*, XXIX. évf. 10. (744.) sz.
- Lundwall, J. Samuel 1978. *Holnap történt*. (Metagalaktika 7.) Budapest: Kozmosz
- Nama, Adilifu 2008. *Black Space: Imagining Race in Science Fiction Film*. Austin, University of Texas Press
- Nefelejcs, Gergő. 2023. Az alárendeltek megszólaltak, és beleremeg a vámpírkastély. *Tett*. <https://tett.merce.hu/2023/04/06/az-alarendeltek-megszolaltak-es-belere-meg-a-vampir-kastely-ajanlo-es-kontextus-a-haromezer-szamozott-darab-c-film-hez/>
- Odaértett Olvasó 2021. A tömeggyilkosok anatómiája II. (Pokolhurok) <https://odaertett-olvaso.hu/2021/05/15/a-tomeggyilkosok-anatomiaja-ii-pokolhurok/>
- Pénzes, János; Tátrai Patrik; Pásztor, István Zoltán 2018. A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben/Changes in the Spatial Distribution of the Roma Population in Hungary During the Last Decades. *Területi Statisztika*, 58(1): 3–26. DOI: [10.15196/TS580101](https://doi.org/10.15196/TS580101)
- Pryor, Richard 1976. *Bicentennial Nigger*. Warner Bros
- Punday, Daniel 2003. *Narrative Bodies. Toward a corporeal narratology*. New York: Palgrave Macmillan. DOI: [10.1057/9781403981653](https://doi.org/10.1057/9781403981653)
- Rákai Orsolya 2015. Korporális narratológia és idegenség: egy kontextuális narratológia továbbgondolása. *Helikon*. 1. sz. 30–39.
- Puskás-Bajkó Albina 2015. „Kushelo and Gadjo” *The Gypsy Woman's Curse and the White Man*. Lap Lambert Academic Pub.
- Reidy, Jessica 2014. Twenty „gypsy” women you should be reading. *Woman in Literary Arts*. <http://www.vidaweb.org/twenty-gypsy-women-you-should-be-reading/>
- Sárdi Mardit S. 2013. Műfaj-e a sci-fi? *Szépirodalmi Figyelő*, 12 (1), 28–36.
- Sierra, Alonso, M. 2019. Supervivientes del Apocalipsis: un relato de ciencia ficción "gitano". *Sociología Histórica*, 10 (1), 210–227. DOI: [10.6018/sh.401911](https://doi.org/10.6018/sh.401911)
- Setét Jenő 2018. *A megszokott akár észrevétlen is lehet*. In: Facebook. https://www.facebook.com/setet.brada/posts/pfbid0DNNgy7mdsMJ3BRy2bDf3W2AAAb3G53ZGcVArwhrSgv5tRXhMmVrnUfy5phrexj4oLI?locale=hu_HU
- Szombati Kristóf 2018. *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing*

- Politics in Hungary*. (Dislocations Book 23) Berghahn Books, Kindle Edition. DOI: [10.2307/j.ctvw04cbm](https://doi.org/10.2307/j.ctvw04cbm)
- Szuhay Péter 2002. Akiket cigányoknak neveznek: akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják, In: Reisz Terézia; Andor Mihály (szerk.) *A cigányság társadalomismerete*, Pécs: Iskolakultúra, Pécs. 9–32.
- Tamás Gáspár Miklós 2017. A lényegről. *Mérce*. https://merce.hu/2017/01/14/tgm_a_lenyegrol/
- Tenigl-Takács László 2010. A tű foka (plebejus röpirat a szégyenről). *Mozgó Világ* 36 (11): 39–49.
- Tenigl-Takács László 2017. Romák az „elátkozott házban”. Romantizáció és dokumentarizmus az elmúlt két évtized filmművészetében. *Liget*, (on-line) <https://ligetmuhely.com/liget/tenigl-takacs-laszlo-romak-az-elatkozott-hazban/>
- Trehan, Nidhi; Kóczé Angéla 2009. Postcolonial racism and social justice: the struggle for the soul of the Romani civil rights movement in the ‘New Europe’. In: G. Huggan (szerk.): *Racism, Post-colonialism, Europe*. Liverpool: Liverpool University Press. 50–77. DOI: [10.5949/liverpool/9781846312199.003.0004](https://doi.org/10.5949/liverpool/9781846312199.003.0004)
- Trumpener, Katie 1996. A cigányok ideje: egy "történelem nélküli nép" a Nyugat narratíváiban. *Replika*, 22-23. sz. 219-241.

Az elemzésben szóba kerülő művek

- Bradbury, Ray 1966. *Marsbéli krónikák. Kisregények és elbeszélések*. Budapest: Európa Kiadó.
- Du Bois, W. E. Burghardt 1920. The Comet. In: Uő. *Darkwater: Voices from within the Veil*. Harcourt, Brace, and Howe.
- Ellison, Ralph. 1970. *A láthatatlan*. Budapest: Európa. Ford: Bartos Tibor.
- Feldstein, Al; Orlando, Joe. 1953. Judgement Day. *Weird Fantasy* 18: 2–7.
- Gaura Ágnes 2014. Embertelen jó. Boriverzum és más történetek. Budapest: Delta Vision.
- Kele-Fodor Ákos 2008. *A szív vége. Cigány újmesék*. Budapest: Tea Kiadó.
- Lőrinczy Judit. 2013. Az arabica íze. *Galaktika*, 34 (284): 26–44.
- Meiszner Krisztina 2014. *Más Valaki problémája*. Szeged: Könyvmolyképző.
- Ortica, Jean 1977. Les survivants de l’Apocalypse. *Monde Gitan* 41: 13-21.
- Szélesi Sándor 2016. *Pokolhurok*. Budapest, Pergamon.
- Szűcs Gyula; Budai Dénes 2015. *Cafe Postnuclear*. Budapest, Totalcar.hu.
- Szűcs Gyula; Budai Dénes 2022. *Cafe Postnuclear 2*. Budapest, Chameleon Comix
- Trenka Csaba Gábor 2015. Kisvárdai sejkje. In: Szélesi Sándor (ed.): *2045: Harminc év múlva*. Budapest, Ad astra, 131–165.
- Lengyel Balázs 2018. *Lajkó - cigány az űrben*. KMH Film.

Lázár Ervin A kék meg a sárga című meséjének dramatizált feldolgozása óvodai környezetben

Horváth Júlia* – N. Mandl Erika**

Abstract **Dramatized Adaptation of Lázár Ervin's Fairy Tale The Blue and the Yellow in a Kindergarten Environment.** In the first part of the paper, some activity models implemented in university courses will be presented, in which the students are introduced, during the dramatization of fairy tales in the framework of joint creative work, to a variety of performance techniques, playing and experimenting with the learned theater effect elements. One of the aims of these courses is to help the students become familiar with fairy tale dramatization forms and fairy tale types that are suitable for integrating educational areas particularly important from the point of view of the development of children growing up in disadvantaged environments (e.g. story content to overcome language disadvantages and incomplete social competences). In the second part of the paper, four types of dramatization models of a particular fairy tale (A kék meg a sárga [The Blue and the Yellow] by Hungarian author Ervin Lázár) will be presented. The practical experiences, reflections, and professional lessons to be learned from the kindergarten implementation of the drafts for the models will be presented, focusing, in addition to the artistic experience, on how the realized adaptations of Ervin Lázár's fairy tale serve the development of emotional and cognitive competences, the overcoming of learning disadvantages arising from disadvantaged situations, and the community integration of the children concerned.

Keywords dramatization, Ervin Lázár, fairy tale adaptation, mother tongue education, text and visuals

A mesedramatizálás transzferhatásai – szöveg és látvány

Tanulmányunkban olyan mesedramatizálási formákat szeretnénk bemutatni, amelyek a választott mese jelentésrétegeinek értelmezésével, mélyítésével segíthetnek a gyermekeknek nyelvi és szociális hátrányaik leküzdésében is, egyszerre fejlesztve az empátiát, a szókincset, szövegalkotást és az esztétikai érzéket.

Az óvodapedagógus szak kapcsolódó egyetemi kurzusain (Anyanyelvi kompetencia fejlesztése, Kreatív alkotóműhely/bábos-mesés modul) a meseadaptációk tervezése

* MATE NI egyetemi hallgató, óvodapedagógus BA szak

** MATE Neveléstudományi Intézet

E-mail: castrum7@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5828-7310

során a művek kiválasztásánál fontos szempont, hogy az adott mese erősítse a gyermekek közösségi érzését, képessé tegye őket a különböző élethelyzetek megértésére. Az ilyen témájú klasszikus mesék dramatizálása mellett a tanórákon több kortárs mese is szerepel a palettán. Utóbbiakban vonzó lehet a mai szófordulatok és az ismerős élethelyzetek megjelenése. Itt fontos kiemelni a nyelvi humor szerepét, amely a befogadhatóság egyik alapja. A szöveg humorán túl a vizuális és akusztikus gegek, a mulatságos játékmód tárháza végtelen az óvodai dramatizálásban is. Olyan játékformákat érdemes keresni a gyermekek számára a meseadaptációk során, amelyek vetélkednek az akciódús rajzfilmek hatáselemeivel, ugyanakkor sokkal érzékenyebb befogadást igényelnek és mélyebben szólítják meg a nézőket. Tehát a meseadaptációk látványvilágát a történetek többdimenziósságának szolgálatába lehet állítani, hogy a gyermekek számára átélhetőek legyenek. A látványosság segít a gyermekeknek a nehezebb szövegek, meseszimbólumok megértésében is.

Hatáselemek a dramatizálásban

A sikeres gyermeki befogadás érdekében az említett kurzusokon kipróbáljuk a különböző színpadi technikák megjelenítését egy előadásban belül: például egy élőjátékos előadásban a szöveg mellett a mozgásszínházi elemekkel gazdagítjuk a látványt. Az élő játék mellett megfér a hagyományos bábjáték és az árnyjáték is. A játékformák változtatása a történet könnyebb befogadását is segíti. (Például az árnyjáték alkalmas a különböző próbatételek összevonására, a bábos jelenetek az álomban zajló eseményeket elkülöníthetik az élő játékkal bemutatott valóságosnak ható történésektől.) Saját alkotásaink létrehozása során a jelmezek, kellékek színszimbolikájával is foglalkozunk, hiszen segítik a gyermeket a történet fordulatainak, konfliktushelyzeteinek megértésében, verses irodalmi műfajok esetében a költői eszközök (hasonlat, metafora) megértését is szolgálják a színpadon megjelenő látványkompozíciók. A mese árnyalt értelmezése, az ízlésformálás és a gyermekek alkotókedvének erősítése miatt egyaránt fontos, hogy az egyetemi tanórákon és az óvodai gyakorlatokon elkészített figuráink esztétikusak, karakteresek, kifejezőek, egyediek legyenek (közelítsék meg a művészi bábokat). A közös alkotás során különösen figyelünk az arcok kialakítására: a báb arca fejezzen ki valamilyen érzelmet. Az élőjátékos megjelenítés közben egy jól megformált gesztus, térváltás is segíthet befogadni bonyolultabb mesei cselekményfordulatokat, s egy közösen készített, eltalált jelmez is segíti a szerepformálást, a karakterek értelmezését.

Miért pont Lázár Ervin?

Lázár Ervin meséi a fenti céloknak maradéktalanul megfelelnek. A választott mese feldolgozásának ötlete a kurzusokon végzett formakísérletek során született. Lázár Ervin képgazdag nyelve sok lehetőséget hordoz művei dramatikus jellegű „megérzékítésére”. Ahogy választott mesénk címéből is sejthető, a történetben nagy szerepet kap a színek különbözősége, rajtuk keresztül a természet színei, s a két szín rivalizálása. Tehát a gyermekek e mesén keresztül egyszerre találkoznak a színárnyalatok megnevezéseivel, a színkeverés fortélyaiival, a kék és a sárga természetben megtalálható változataival, a két szín által megszemélyesített emberi tulajdonságokkal, gyarlóságokkal, Lázár Ervin színes, választékos szófordulatainak keresztül.

Az irodalomtörténészek mellett mára már a tankönyvszerkesztők is megkerülhetetlennek tartják Lázár Ervin műveit, nem véletlen, hogy szinte minden évfolyamon szerepel valamelyik meséje vagy novellája.¹ *A kék meg a sárga* című mese az általános iskola második osztályos tananyaga. Ahhoz, hogy óvodai környezetben is tegyünk egy kísérletet a bemutatására, Lázár Ervintől kaptunk bátorítást. Egy nyilatkozatában hangsúlyozta, hogy ő „sehányéveseknek” ír.² *A kék meg a sárga* című mesére is igaz, hogy nyelvi játékosága és humora a felnőttet is magával ragadja, tehát az óvodapedagógusnak és a szülőnek is szellemi élményt ad.³ A választott mesében szereplő – a színek által megjelenített – emberi tulajdonságok „előnyösen hatnak a gyerekek önértékelésére, önbizalmára, a baráti közösségbe való beilleszkedésére és a világra való nyitottságra”.⁴ Áttételesen itt is megjelenik a közösségbe való beilleszkedési vágy gyermekkori alapélménye⁵, a máshonnan jött ember küzdelme az elfogadásért, de ebben a műben a szerző már nem nevez meg konkrét helyeket, helyváltoztatást (pl. a faluból városba költöző gyermek helyzetét), általánosabb szintre emeli ezt az alapérzést a kék meg a sárga vetélkedésében, egymást lekicsinylő jelzőiben. A színek vetélkedésében egyszerre jelenik meg a derűs játék, Lázár Ervin kópés, fanyar humora, amelynek köszönhetően a rossz (jelen esetben a nagyképűség, önzés) nem félelmetes, hanem nevetséges formában jelenik meg. Ebben a mesében is tanúi lehetünk valóság és mese, valóság és fantázia sajátos egybejátszásának, észrevétlen áttűnéseinek, ahol a szerző képgazdag nyelvén jelenik meg a valóság varázslata és a csodák valósága.⁶ Tehát itt is nagyon erőteljesen jelen van az egész életműre és Lázár egész életvitelére jellemző „rácsodálkozás” képessége.⁷ Ez különösen abban a meserészben jelenik meg, ahol leírja azokat a természeti jelenségeket, amelyekben a két kiemelt szín dominál: „én színezem az eget, a tengert, a vizeket, a legszebb virágok kék, és az emberi szemek közül is a kék a legszebbek[...] Árnnyalatokban rejtőzöm, kis foltokban jelenek meg.”⁸

Pompor Zoltán monográfiájában kiemeli Lázár Ervin „sajátos, félreismerhetetlen nyelvi univerzumát”, amelyben több nyelvi hagyomány ötvöződik a népmesék nyelvi formáitól a gyermeknyelv szóalkotásain keresztül a felnőtt mesélői stílusokig.⁹ *A kék meg a sárga* című mese példázatszerűsége miatt az ezópusi fabulák jelenkori parafrázisának is tekinthető.¹⁰ Az író jellegzetes csipkelődő szófordulatai, jelzői, hangulatfestő, hangutánzó szavai a fent említett „akusztikus gegek” alkalmazására is sok lehetőséget adnak a mese előadása közben: „Ha nem tudná, én az Okker családból származom. Okker?! Erre vág fel! Hát az is egy család?”

A kék meg a sárga is a nyitott végű mesék sorába tartozik, ahol az író „a morális tanulság kimondása helyett kérdéseket vet fel”.¹¹ A mese végén a két szín zölddé való összeolvadását a szerző külön nem kommentálja, hanem a következőképpen zárja le: „–

¹ Alföldy 2010.

² Komáromi 2011, 235–236.

³ Alföldy 2010.

⁴ Alföldy 2010.

⁵ Pompor 2008, 66, vö. Komáromi 2011, 237–238.

⁶ Alföldy 2010, Pompor 2008.

⁷ Pompor 2008, 65; Komáromi 2011, 241.

⁸ Lázár 2014.

⁹ Pompor 2008, 175.

¹⁰ Pompor 2008, 144.

¹¹ Pompor 2008, 106.

Hah! – kezdte a replikát egy színészi felkiáltással a Sárga, akkor különben már rég összefolyt a két festékpötty, de nem volt ideje befejezni a mondatot, mert a kisfiú, akinek az ecsetjéről lehullottak, meglátta őket, és így szólt:

– Nicsak, milyen szép zöld pötty!”¹²

Lázár Ervin: A Kék meg a Sárga című meséjének dramatikus feldolgozási modelljei a Nagyrécei Tündérbert Óvoda és Bölcsőde intézményében

Kutatásunk során azt vizsgáltuk, hogy egy mese dramatikus jellegű feldolgozásai milyen reakciókat, gondolatokat, érzelmi megnyilvánulásokat váltanak ki az óvodáskorú gyermekekből, illetve ezek között milyen jellegű, és mekkora különbségek vannak. A különböző mesélési módok hatásaiban rejlő azonosságok és eltérések kimutathatósága érdekében a gyermekek ugyanazon mesét hallották, Lázár Ervin: A Kék meg a Sárga című meséjét, öt különböző mesélési módban. Több mese esetén a mesék témája befolyásolhatta volna a gyermekek érdeklődését.

Mindegyik tevékenységhez előzetesen részletes tevékenységtervet készítettünk, az egyes formákhoz minden nap különböző vizuális és környezeti tevékenységeket kapcsolunk.

A mesélési módok megvalósulásának sorrendje nem véletlenszerű, azt feltételeztük, hogy a mesélési módok sorrendjével azonosan fog nőni a gyermekek érdeklődése.

A vizsgálat helyszíne és a vizsgálatba vont gyermekcsoport

A vizsgálatot a Nagyrécei Tündérbert Óvoda és Bölcsőde részben osztott nagycsoportjában végeztük. Az intézményben közel 70 éve folyik óvodai nevelés, jelenleg két óvodai és egy bölcsődei csoporttal, több mint 60 gyermekkel működnek. Az intézmény alaptevékenysége az óvodai és bölcsődei nevelés, valamint a gyermekétkeztetés. Az intézmény a kis település központi részén helyezkedik el, közlekedési szempontból jól megközelíthető. A részben osztott középső-és nagycsoport létszáma 26 fő, a tevékenységek alkalmával egy-két gyermek kivételével szinte az egész csoport jelen volt. A csoportba egy Sajátos Nevelési Igényű, egy hiperaktív és két hátrányos helyzetű gyermek jár. Az óvodapedagógusuk elmondása alapján a csoport jelentős része otthoni környezetében nem hall rendszeresen mesét, ezért a gyermekek mesehallgatásra való fogékonysága változó, hullámzó.

Hagyományos mesemondás

Már a mesebemutatókat megelőző napokban megfigyeltük, megneveztük és összehasonlítottuk az őket körülvevő eszközök, tárgyak, játékszerek színét. Az óvodaudvaron az udvari játékok színein kívül megfigyeltük a természet színeit is, és a környékbeli sétaték alkalmával is lelkesen hívtuk fel a figyelmüket a különböző színekre. Rajzolás közben is beszélgettünk a színekről, mi milyen színű, ki mit rajzolt, azt milyen színűre színezi ki. Festés során próbálkoztunk a színek összekeverésével, amelyet nagyon élveztek a gyerekek. Kipróbáltuk és megbeszéltük, milyen színek segítségével, mely új

¹² Lázár 2014.

színeket tudunk előállítani. Sötétítettük és világosítottuk is a festékeket, hogy megta-paszthalassuk, mennyi féle árnyalata lehet egy színnek.

A mesét először hagyományos mesemondással hallhatták a gyerekek. Az óvodá-sok végig csendben hallgatták a mesét, néhányan tátott szájjal, meglepetten figyeltek. Az előadásban nagy hangsúlyt fektettünk a korábban ismeretlen szavak megértetésére (ingerülten, fitymálóan, lebiggyesztette, mohó, replika), kifejező kiejtésükre, az értel-müknek megfelelő mimika és testbeszéd kíséretében.

Kifejezetten tetszett a gyermekeknek, hogy az „Engedje meg, hogy föl kacagjak!” gúnyos mondat után a mesélő is elnevette magát. Látszott rajtuk, hogy megérintette őket az, hogy – az író mágikus realizmusának köszönhetően – a mese a valósággal társul, ez elősegítette, hogy jobban bele tudják élni magukat a történetbe. A bemutatás sikerét igazolja, hogy a következő napi szabadjáték során egy kislány önszántából vitt egy szé-ket, körülbelül oda, ahol előző nap a mesélő mesélt, kezébe vett egy könyvet és úgy tett mintha abból mesélne.

Papírszínházas mesefeldolgozás

Második alkalommal papírszínházas előadásmóddal valósult meg a mesélés, melyhez saját készítésű oldalakat használtunk. A mesélés előtt előre megrajzolt és kivágott fes-tőpalettákra festhették a gyermekek a kedvenc színeiket. A játéktevékenység során a csoport színes kishajókat ábrázoló mátrix kártyával és színes festékfoltokat ábrázoló dooble kártyajáték segítségével is ismerkedett a színekkel. A papírszínház keretének csoportszobába való bevitelére nagy csodálkozást váltott ki a gyermekekből. Ezelőtt még nem találkoztak ezzel a mesélési módszerrel.

A papírszínház előadás közben a mesélő egy fakeretbe helyezett, képekkel ellá-tott lapsort mozgat mesemondás közben. A lapok első felén a mese eseményei láthatóak, a hátoldalán a mese szövege. A lapok mozgatása, cseréje fejt ki a drámai hatást. A lapok mozgatásának ideje és mértéke is hozzájárul a feszültség fokozásához. A figyelem fenntartását segítik elő a fakeretbe bújó képek. A figyelem két tapasztalási mód között oszlik meg, egyszerre látható és hallgató is a mese. A történetek megértését bármely életkorban elősegítik a képi ábrázolások. A megfelelő hatás esztétikus és igényes képekkel érhető el.¹³ A tevékenység elején arról beszélgettünk, ki az, aki volt már színházban. Beszélgettünk arról is, hogy hogyan viselkedünk a színházban és hogyan öltözünk fel, ha szín-házba megyünk? Tetszett a gyerekeknek, hogy eljátszottuk a színházlátogatás előkészü-leit, és megfelelő motiváció volt, hogy belépőjegyeket is kaptak. A mesélés közbeni felnevetés ismét megmosolyogtatta a gyerekeket, halk nevetések is hallatszottak. Egy kisfiú utólag úgy értékelte ezt a formát, hogy „az tetszett, hogy változtak a lapok, ami-ken rajta volt a mese!” Először kissé félve közeledtek az eszközhöz, később már szíve-sen fedezték fel, hogyan nyílik ki és záródik össze a doboz. Egy kislány, aki fizikálisan nem nagyon közeledett az eszköz felé, csak távolról figyelte, a mesélés után egy másik tevékenység közben váratlanul azt mondta: „Szép ez a doboz!”

¹³ Csányi – Simon – Tsík, 2016, 23–24.

1. kép. Papírszínház-foglalkozás

Mesepárnás feldolgozás

A mese harmadik előadása mesepárnával történt, amelyhez saját készítésű mesélési eszközt alkalmaztunk. A mesepárnás mesélés által a gyermekek az élményen felül képesek lesznek a mese helyszíneit és a mese szereplőit összekapcsolni, mindezzel segítve a szövegértelmezésüket. A mesepárna nemcsak motivációs eszköz, habár annak is kiváló, hanem a differenciált anyanyelvi fejlesztés egyik eszköze. Személyiségfejlesztő hatásán felül művészeti élményt nyújt, és művészeti értéket közvetít. A képi látásmód hatására a gyermekek vizuális kifejezőkészsége is fejlődik.¹⁴ A mesepárnával, mint eszközzel való mesélés alatt a gyermekek láthatják az éppen hallott mese eseményeit, helyszíneit, szereplőit. A mesepárna jellegzetessége a puhasága. Amellett, hogy felkelti a gyermekek figyelmét, szívesen veszik kezükbe, tapogatás, érintkezés által is tapasztalatokat szerezhetnek róla. Az óvodai nevelés során alkalmazható a tematikus hetek során, a mindennapokban, a meséléshez kapcsolódó tevékenységek alkalmával és a gyermekek szabadjátéka során.¹⁵

A mesepárna, mint pedagógiai eszköz könnyen elkészíthető, egyszerűen tárolható, hordozható, emellett jelentős figyelemfelkeltő hatással bír, a gyermekek számára is kézbe vehető, használható. Hatása befolyásolja a későbbi szövegértő olvasást és a szövegfeldolgozást. A közelség nyugalmat okoz a zavart kisgyermeknek, ezért a nyugtalan, magatartás problémákkal küzdő gyermekeknek is hatásos az alkalmazása. Nehezen megszólaló, zárkózott, keveset beszélő gyermekeknek is hatásos, a mesepárnával való rövid ismerkedés után megszólaltak a máskor zárkózottabb gyerekek.¹⁶

A mesefoglalkozás előtt színekhez kapcsolódó kísérletet, megfigyelést végeztünk. Két pohár közül az egyikbe sárga festékkel színezett vizet, a másikba kék festékkel színezett vizet tettünk. A két pohár közé egy üres poharat helyeztünk. A színes vizeket tartalmazó poharakba egy-egy papírzsebkendőt helyeztünk, amelyeknek a másik végét a köztes, üres pohárba helyeztük. Megfigyeltük a kísérlet eredményét, hogy a zsebkendők elszíneződésével a középső pohárban zöld színű folyadék fog megjelenni.

A gyermekek a tevékenység napjának reggelén izgatottan kérdezték, hogy „Ma is a festékes mese lesz?” A mesepárnás mesélési módszerrel sem találkozhattak ezelőtt

¹⁴ Pálfi 2021, 8.

¹⁵ Pálfi 2021, 8.

¹⁶ Pálfi 2016.

még a gyermekek. A mesét végig figyelemmel kísérték, már több reakció volt megfigyelhető. Többször össze-össze néztek, elmosolyodtak, elcsodálóztak, néha megszólaltak. A mesélési eszköz kapcsán nagyon lelkesek voltak, mindegyikük szerette volna alaposan szemügyre venni. A mesepárnán az elemek tépőzárral való levétele, feltétele nagyon elnyerte a gyermekek tetszését, szívesen próbálgatták. Puhaságát is felfedezték, megölelték, ráhelyezték a fejüket. Az egyik kislány haza is szeretne vinni.

2. kép. Mesepárna – foglalkozás 1.

3. kép. Mesepárna – foglalkozás 2.

Festéssel egybekötött mesemondás

A negyedik tevékenység bizonyult a legsikeresebbnek a gyermekek körében, amely során a mesélő a mese mondása közben festette meg a mese történéseit. A gyermekek lelkesen fogadták a festőállványt, hatalmas ujjongásba kezdek, elkezdtek kiabálni, hogy „Festőállvány!” „Nézzétek, egy festőállvány!” Egy kisfiú a rajztábla bevitele közben lelkesen, a székéről felállva felkiáltott, hogy „Tudtam, én tudtam, hogy tényleg léteznek a festékpöttyök!” A mesélést megelőző játéktevékenység során ezen a napon különböző színű kupakokból kellett kiválogatni a kékkeket, a sárgákat, és a zöldeket. A közös játék során annak a gyermeknek kellett felállnia, akin az elhangzott színű ruhadarab volt. Mindenkinek kellett hoznia egy kosárba zöld tárgyat, játékot.

Nagyon meglepődtek a gyermekek, amikor megtudták, hogy most úgy fogják hallani a festékpöttyökről szóló mesét, hogy közben láthatják a festve eléjük táruló eseményeket. Csodálkozva kérdezték, hogy „De azt hogyan?” „Olyat is lehet?” Voltak pillanatok, amikor némán, tátott szájjal, szinte mozdulatlanul nézték és hallgatták a történeteket, az előzőekhez képest sokkal többször felnevettek, elmosolyodtak. Többször meg is szólaltak, például amikor először kezdett látszani a zöld szín. A végén megjegyezték, hogy tényleg olyan szép ez a zöld pötty, mint ahogyan a kisfiú mondta a mesében.

A mese végeztével a gyerekek közelebb jöttek és közösen megcsodáltuk az elkészült festményt. A gyermekek a tetszésüket azzal indokolták, hogy „Mert láttuk a festékpöttyöket!” „Olyan volt, mintha te lennél az a kisfiú, aki fest!” „Szép volt a virág, a tenger, az ég, minden!” „Láthattuk, hogy tényleg léteznek a festékpöttyök.”

4. kép. Mesemondás festéssel

Mesedramatizálás

Az utolsó mesélési mód során a gyermekek már nemcsak hallhatták és láthatták Lázár Ervin művét, hanem maguk is a mese részesévé válhattak egy közös mozgásos dramatizálással. A drámajáték alapja az együtt játszás, a közös tevékenység, amikor mindenki a játék részese, és a játék a gyermekeknek szól, nem a közönségnek.¹⁷ Ezen a napon a meséhez kapcsolt játéktevékenység során kartonból kivágott festőpalettán színfoltok szerepeltek, és fa ruhacsipeszekben ugyanazok a színek jelentek meg. A feladat az volt, hogy a megfelelő színhez kellett csíptetni a csipeszt.

A gyermekcsoport a mesedramatizálás közben a várakozáshoz képest passzívabb volt, ugyanakkor közreműködők voltak, szívesen részt vettek, élvezték a tevékenységet. Meglepetést okoztak számunkra azzal, hogy a megszólalásokat, a kérdéseket, a válaszokat önállóan, emlékezetből mondták. A festékfoltok veszekedését a dramatizálás során a gyermekek mozgásukkal és mimikájukkal is bemutatták. A meséről beszélgetve közösen megállapítottuk, hogy valóban mindenki szép és jó valamiben. Az emberek is olyanok, mint a színek, nem egyformák, különbözőek, másban tehetségesek. Ha nem veszekszünk a másikkal, mint a festékpöttyök, hanem közösen összefogunk, valami olyan szépet alkothatunk, mint a színek összekavarodásával létrejött zöld festékfolt.

¹⁷ Gönczöl 2013.

5. kép. Mesedramatizálás

Összegzés

Ugyanazon mese különböző dramatizációs formákban való elmesélése kapcsán azt feltételeztük, hogy nagyobb érdeklődést és több érzelmi megnyilvánulást vált ki a gyermekekből az összetettebb mesélési forma, ahol nemcsak hallhatják, hanem láthatják is a mese történéseit, illetve, ha szerepvállalással saját maguk is a mese részesévé válhatnak. A feltételezés csak részben igazolódott be, hiszen a festés közbeni mesélés örvendett a legnagyobb sikernek. A negyedik mesélésig a feltételezésnek megfelelően fokozatosan nőtt a gyermekek érdeklődése, viszont az utolsó mesefeldolgozásnak ezt ne sikerült túllépnie. Ezt azzal magyarázzuk, hogy a festéssel kísért bemutatás látványossága mellett teljesen új volt a gyermekeknek az élőjátékos dramatizáláshoz képest.

Összességében úgy értékeljük, hogy Lázár Ervin stílusa, a mese témája, és a látványra építő előadásmódja jelentősen hozzájárult a mese befogadásához, felidézéséhez, segítve az önálló szövegalkotás képességét is.

Mind a négy forma sikeresen szolgálta a mese mélyebb jelentésrétegeinek megértését, a közvetlen látványosabb reakciókon túl a mesélést követő napokban a gyermekek szabadjáték során használták a bemutatott eszközöket.

A választott dramatizált mese többféle témahétbe illeszkedik, a környezeti és vizuális nevelésbe is integrálható.

Irodalom

- Alföldy J.: Lázár Ervinről az olvasólámpa fénykörében. Könyv és nevelés. XII (1) (2010) [online] https://olvasas.opkm.hu/portal/felso_menusor/konyv_es_neveles/lazar_ervinrol_az_olvasolampa_fenykoreben (letöltés ideje: 2023. február 14.)
- Csányi D. – Simon K. – Tsik S. (szerk.): *Papírszínház*. Módszertani kézikönyv. Budapest: Csimota Könyvkiadó, 2016.
- Gönczöl A.: Ariadné fonala – A mesereprodukció formái. In: Podráczky Judit (szerk.): *Művészeti nevelés kora gyermekkorban. Módszertani kaleidoszkóp*. Budapest: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., 2013, 73–81.

- Komáromi G.: *Lázár Ervin élete és munkássága*. Budapest, Osiris, 2011, 235–259.
- Lázár Ervin: A kék meg a sárga. In *A Hétfejű Tündér*. Budapest, Csimota, 2014.
https://mek.oszk.hu/kiallitas/lazar/html/mesek_akekmegasarga.htm (a letöltés dátuma: 2023. január 30.)
- Pálfi J.: *Mesepárnás Mesecsoda. A mesepárna módszerének alkalmazása az óvodában, bölcsődében tevékenységtervek segítségével*. Budapest: Neteducation Kft., 2016.
- Pálfi J.: *Tehetséggondozás Mesepárnás meséléssel*. Komplex művészeti nevelés az óvodában. Budapest: Sprint Kft, 2021.
- Pompor Z.: *A hétfejű szeretet: Hagyomány és újítás Lázár Ervin elbeszélő művészetében*. Budapest, Kiss József Könyvkiadó, 2008. 118–218.

A kiszámoló az élet fontos dolga

Vörös Klára Ilona*

Abstract **The Counting-out Rhyme is an Important Thing in Life.** If we do not prefer to be isolated and act in roles not chosen by ourselves in the world outside games, neither shall we inside. This is exactly why counting-out rhymes were created. They clearly state who is to take the unpleasant role in the game, who is 'IT'. No longer do they decide who should live or die like their ancestor, the decimation, but, similarly, they leave the decision to fate. Structurally, a counting rhyme is a bridge to the game, functionally, it is a problem-solving device. A part of the game scenario, which will disappear when the actual game starts. This study was written with the goal to analyse what is behind the counting rhyme. Is there anything behind it at all? Half a minute long mechanical activity or human relationship? Is it a mere declaration, a role assignment or a social event? Do its structure and thematic need understanding? Is its rhythm a form of gesticulation or control? Is its linguistic content only a pile of raw material or a string of transubstantiated words? A counting rhyme is not elevated, or a liar, or beautiful, or ugly, neither is it a moral guide. Sometimes it is not longer than two lines, but, like the greatest literary works, it is a form of text and activity which has dramaturgy, tension, humour. Sometimes it is unspeakably nonsensical, but ready to be used for a preschool child as the language of their archaic self-identity.

Keywords counting-out rhyme, human relationship, role, game, language

*A világgal való küzdelem története 'alternatív nyelvi játékok' sorozata,
amelyen belül egyetlen játék sem hitelesebb a másiknál.
(Hankiss Elemér, Richard Rorty gondolata alapján)*

*„Valamikor labdatéren
Hét fiúk ha összekaptunk sorshúzáson,
Ki az az egy nem osztozó
Labdaverő boldogságon,
Ki az az egy, ki ne játsszon,*

* MATE Neveléstudományi Intézet

E-mail: Voros.Klara@uni-mate.hu; ORCID 0000-0002-7198-0881

A műre a Creative Commons 4.0 standard licenc alábbi típusa vonatkozik:
[CC-BY-NC-ND-4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

*Engem dobott ki a sors,
Mindig engem, mindig engem.”*
(Ady Endre: *Dalok a labdatérről I. (részlet)*)

Bevezetés

A kántálás, mozgásos kiszámolót gépesített kisorsoló váltja fel? Ma úgy is kezdődhet egy csapatjáték, hogy a játékosok a mobiltelefon képernyőjére teszik az ujjukat, s a szoftver, például a Chwazi¹ abban a pillanatban sorrendbe állítja őket. Eldönti, ki lesz a fogó, ki lesz a hunyó, ki marad ki a játékból.

Azonban ez a tanulmány nem azzal a céllal született, hogy megörökítsen egy esetlegesen kihalófélben levő processzust, nem is népi játék mivoltában vizsgálja a kiszámolót, nem végez szövegfolklorisztikai nyomozást, nem tárgyalja a témát műfaji felülnézetből. Azzal a szándékkal íródott, hogy elemezze, egy még létező közös tapasztalatra építve, mi van a kiszámoló mögött? Van-e egyáltalán mögötte valami? Gesztikulációs forma vagy szociális esemény? Formális módszer vagy játékot szervező forma? Nyelvi anyag vagy élethelyzet?

A kiszámoló-kutatásnak nincs önálló módszertana. Általában a mondóka-kutatás, és tágabban a gyermekfolklor tematikáján belüli mellékösvényeken bukkan fel. Jelen tanulmány olyan rálátásokat vázol fel, melyek szemléletükben kissé eltérnek a szakirodalom többi munkájától, de azt itt közöltek korrelatívák kívánnak maradni az eddigi kutatások fogalmaival, megállapításaival, gyűjtött anyagaival. Ezért is tekinti át nagyvonalakban a forrásokat.

A kiszámoló folklórműfaj. A népi gyermekjátékok típusrendjébe tartozik (Dömötör, 1990, 544–649), a mondókák alcsoportja, ugyanakkor a gyermekköltészet egyik műfaja (Vargyas, 1988). Így, a kiszámoló, leválasztva a gyermekjátékokról mint gyermekfolklor-szöveg a *Magyar Néprajz* V. kötetben, A gyermekkor költészete című fejezetben (584–609) kap helyet a „Mondókák a gyermekjátékokban” (uo. 595–598), valamint a „Dramatikus jellegű játékszövegek” című (uo. 599–603) alfejezeteknél.

Ipolyi Arnold a *Magyar mythologia* (1854) című művében a magyar népi hitvilágot, a magyar ősvallást és a vallási szertartásokat kutatva a „*néphagyományos emlékeket*” (Ipolyi, 1854, II) gyűjtötte össze. A kiolvasást a varázslás és a bűvölés körébe helyezte azonos értelemben, mint az igézést és a ráolvasást (uo., 396). A ráolvasás „*kiolvassa a férget a sebből*” (Vargyas, 1988, 654). A számláló ráolvasás régi és általánosan elterjedt gyakorlat volt a mágikus és a népi gyógyításban.² Általában visszafelé számolva, „leszámoltak” a betegség tüneteivel, „kiolvasták” a testből a kórokozót, fajtáival, mint az alábbi tályog-gyógyítóban:

¹ A *Chwazi Finger Chooser* (Chwazi, 2018) Ivan Seidel Gomes által, 2013-ban kifejlesztett interaktív „ujjválasztó” alkalmazás, mely véletlenszerűen választja ki a képernyőre tett ujjak közül az egyiket. Játékoknál, döntési helyzetekben használható, pl. 1 fő kiválasztásához, sorrendiség eldöntéséhez, a kezdőjátékos megállapításához vagy csoportba osztáshoz. A chwazi kreol nyelvű szó (a kreol Haiti hivatalos nyelve), azt jelenti: választ. A francia *choisir* (választ) szóból származik.

² Különleges fajtájuk a kevert (pogány-keresztény) ráolvasó imák Erdélyi Zsuzsanna (1976, 95–261) gyűjtésében.

*Tályogos asszonyok hetvenheten járnak,
a hétről maradjon hatra,
a hatról ötre, ...
s az egyről semmire.*

(Vargyas, 1988, 656)

Kálmány Lajos, Ipolyihoz hasonlóan, szintén a megőrző szerepet tartja fontosnak, s a népi gyermekjátékokra úgy tekint, mint a tiltott pogány szertartások megtartóira (Kálmány, 1881). Máig hangsúlyos az egykori kultuszok nyomait keresni a kiszámolóknak és általában a gyermekfolklórban. Küllös Imola, a mágikus elemeket, hiedelmeket kutatva a mondókákban, úgy tartja, közülük „*a régmúlt idők mágikus emlékeit*” őrzők a legértékesebbek (Küllös és Laza, 2013, 15).

A kiszámolókról szóló források további jelentős része kiszámoló-szövegeket közöl, ír le. A gyűjteményes művek első átfogó igényű darabja Kiss Áron *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* című műve (1891). Az 1970-es években több tudományos igényű, ugyanakkor a szélesebb kör számára is hasznosítható gyűjtemény jelent meg: *Cinege, cinege, kismadár* (1975), *Bújj, bújj, zöldág...* (1976), *Kivirágzott a diófa...* (1977). A *Cinege, cinege, kismadár* csoportosítását vette mintául Küllös Imola a *Népi mondókák* című műben (Küllös és Laza, 2013), melyben a napjainkig fellelhető nyomtatásban megjelent mondókák válogatása található, köztük kiszámolók is (uo., 111–119). Jelentősek a tájegységi gyűjtéseket dokumentáló művek például az 1937-ben megjelent somogyi anyag Gönczi Ferentől, Kresz Mária 1949-es kalotaszegi gyűjtése, Gazda Klára eszterneki anyaga 1980-ból, Gágyor József galántai gyűjtése 1982-ből, továbbá Punykó Mária és Hutterer Éva kárpátaljai munkája 2004-ből.

A népi gyermekfolklór műfaji kérdéseit tárgyaló monográfiák (Voigt, 1979; Lázár, 1997; Borsai, 1984) és a kortárs tanulmányok a műfaji, etimológiai és gyűjtési tevékenységen túl már más értelmezési keretben tárgyalják a kiszámolók jellemzőit. Gazda Klára az eszterneki gyűjtéseket tartalmazó kötetében (Gazda, 1980) nem csupán a folklór szövegeket közli, hanem egy teljes szociokulturális látképet ad, mely „*kiterjedt a gyermekek egész hagyományos világára: anyagi és szellemi műveltségére, életformájára, a családban és a falu társadalmában elfoglalt helyére, a nevelés, nevelődés és hagyományozódás egész folyamatára*” (uo., 5). Tóth Piroska Anna a kortárs városi gyermekfolklór anyagának, köztük a kiszámolók, gyűjtésén túl, azok használatát is elemezte (Tóth, 2016). Népszerű kutatási téma, a kiszámolók közül, a halandzsalkotásokat elemezni (Katona, 1979; Balázs, 2012). Ezek az elemzések többnyire a jelentés megfejtésére és a szöveg funkciójára fókuszáltak, ezért is újszerűek Tamás Ildikó tanulmányai (2013; 2015), melyek elsősorban a formai, stílári jellemzőket mutatják be. Tamás a gyermekfolklórt, a nyelvtudományon belül, vizsgálja kognitív szemantikai és funkcionális pragmatikai szempontból is (Tamás, 2019).

Kiolvasó, kiszámoló, kisorsoló

Szócikkekben, címekben gyakran szerepel a két szó együtt vagy egymást helyettesítve. Rokon fogalmak, mint etimológiailag maga az *olvas* és a *számol* szó.³ A játék előtti

³ A megolvas szó abban az értelemben mint megszámlál, régies, de máig élő kifejezés, pl.: megolvassa a pénzt. A Czuczor-Fogarasi-szótár (1862) „olvas” címszavában a következő áll:

szerepkisorsoló cselekmény jelölésére is használjuk mind a kiszámoló, mind a kiolvasó szót. A kiszámolóknak szavakkal és/vagy számokkal van dolguk, középponti tényezőjük pedig a ritmus. Kiolvasó, kiszámoló esetében alapvetően egységes tevékenységről van szó, s a játékban nincs jelentősége annak, melyik kifejezéssel élünk. Előforduló változataik: kiolvasó, kiolvasóvers, kiszámoló, kiszámoló-szöveg, mondóka, kisorsoló. Nem tévesztendő azonban össze ezek jelentése a számolós mondókákkal, a számolósdiikkal (pl.: Egy – megérett a meggy...), mert azok a számolás gyakorlásának játékaik.

Jelen tanulmány mindvégig a „kiszámoló” szót használja, de nem kíván kitérni annak kérdése elől, hogy a szó természete más, ha más a hordozója, az anyaga. A jelentés nem független a betű- vagy hangsortól, akkor sem, ha szinonimáról van szó. Más gondolkodás metaforája, más értelemképzés kötődik hozzá, és más-más a jelsorok aktivitása. Mivel nincs steril forma és nincs semleges tartalom, amikor azt mondjuk „kiolvasó,” vagy azt, hogy „kiszámoló” más szellemi készenlét, más gondolati tartalom van jelen. A népies stílusrétegből származó kiolvasó szónak más a stilisztikai értéke, jobban utal ősi, mágikus eredetére, s talán érdekesebb is, mint a kiszámoló szó, mert az asszociációs tartalma gazdagabb. Az olvasás szó elsődleges jelentésére (írott szövegek, jelek tekintettel átfogása, megértése) épül rá az asszociáció, a másodlagos jelentés, az, amikor játszótársakra nézve, egyenként rájuk mutogatva, egy fejből mondott szöveget mondva „olvassa” ki valaki a játék sorrendjét, pozícióit. Az egy fogalomkörbe tartozó, jelentésbeli kapcsolatban és szemantikai rokonságban álló „kiolvasó” és „kiszámoló” szó szabadon választható, értelmezési nehézség nélkül egymással felcserélhető. Hogy ki melyiket választja, az nem mindig tudatos. Előfordulhat véletlenszerű vagy ösztönös választás is, például akkor, amikor valamelyik hamarabb jut eszünkbe.

Ha valóban csupán kiszámolóról lenne szó, vagyis valamely számsorozat vagy számpárosítás eredménye rendelné el, hogy ki lesz a fogó, akkor maga a kiszámolás csupán mechanikus, racionális közvetítőrendszer lenne a játék elindításához. Letisztult metodológiaként. Bár egy kellemetlen szerepre (számár, fogó) kisorsolódní ekkor sem könnyebb. Viszont, ha a kiszámoló vége az, hogy nem számot, hanem félelmetes vagy gúnyos szót böknék a játékosra, akkor a játékos inkább szerepbe kényszerítésnek élheti meg a helyzetet, mint a játékba bevonódás lehetőségének. Néhány példa:

„Te vagy az a nagyszájú.”
„Te vagy az a vén krampusz!”
„Eredj ki, te zöldfülű!”
„Aló mars, kifele!”
„... te számár vagy!”
„Nagyobb számár nincs, mint ő.”

A non-verbalitás védőszárnyai alá bújni, vagyis számokkal kiszámolni, egyszerre spirituálisabb és tárgyiasabb. Spirituálisabb, mert nincs benne nevesített anyagi, érzelmi, érdekeltségi szempont, csupán szimbolizálja azt a mondatot, hogy „te leszel a hunyó”. Ugyanakkor tárgyiasabb, mert a valóságból merített, konkrét, egyértelmű, mert nem kíván tartalmi megismerést. Ha szöveges a kiszámoló (kiolvasó), akkor kívánja az érzelm

Valamely mennyiség „részeit egyenként számba veszi” (...) *”írásjegyeket olvasni pedig am. az általok jelentett hangokat, illetőleg szókat egymás után elszámlálni, elmondani, vagy elgondolni.”* A Magyar értelmező kéziszótár (2003) „olvas” szócikkében az 5. számú jelentésértelmezésben az áll, hogy népies stílusban jelenti a „számlál, számol” szavakat is.

cselekvését, a gondolkodás cselekvését, esetlegesen az etikai ítélezések, szentenciák lefordítását. Az alábbi kiszámolóban a számok egyszerű szerepet töltenek be. Arra referálnak, amit ígértek: „akire jut a kilenc”; „akire tíz jut”; „a nyolcadik maradt ki”.

*Ó, ó, ó!
Tündérkaszinó.
Akire jut a kilenc,
Az lesz a fogó.
Egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét, nyolc, kilenc.*

*Száll a szarka,
Lebeg farka,
Akire tíz jut,
Az lesz a fogócska.
Egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét, nyolc, kilenc, tíz!*

*A kacsának nincsen mása,
Csak volt neki nyolc tojása.
Hiába volt nyolc neki,
Abból hetet költött ki.
Egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét –
A nyolcadik maradt ki.*

A kiszámoló, kiolvasó mindig mondókéval jelöli ki a szerepet kapó játékost. A szöveget nem csupán ritmikusan, hanem kántálva is mondhatják, hiszen a „*versekeként ismert kiolvasók eredetileg dallamosak, illetve dallamos hanglegjtésűek*” (Lázár, 1990, 645). Amikor szöveg nélküli a kiválasztás, s cselekvéssel, tárggyal (pl. gyufaszálhúzás) történik, az kisorsolás (uo., 646).

A kiszámolók strukturális, funkcionális megközelítése

A játék minőségi másság a mindennapi tevékenységekhez képest. De nem attól való elszakadás. Ugyanabban a fizikai térben történik, mint az összes többi. Csakhogy amíg „óvodába menni” azt jelenti, hogy meghatározott paraméterek alkotta térben (település, utca) járni, addig a „játszani” azt jelenti, hogy magunk mögött hagyunk egy teret, azt ahol például óvodába megyünk, egy újért, egy éppen létrejöttért. A másik ideiglenesen kiürül, ez az új pedig feltöltődik a játék tájával. Egymást átszövő terekben élünk, valósban, alkotottban, s így vagy úgy, megküzdünk bennük a világgal, mint ahogy a tanulmány első mottójában olvashatjuk. A kiszámoló mögött is ott van egy belső világ (szabad akarat, autonómia, moralitás), ami a külső nélkül (anyagi világ, fizikai valóság, társadalom) nem létezhetne. Egy absztrakciós folyamatban felfogjuk, hogy mindkét világ részei vagyunk. Szocializációs tapasztalat (például, a kiszámoló során), hogy más is egyszerre létezik a két világban. A földrajzi, geometriai, építészeti tér ugyanúgy a sajátja a kiszámolásnak, mint a kiszámolókor konstruálódott tér. A matéria, például az óvoda udvara, és a kiszámoló szövegével, funkciójával, valamint az óvodások egymás közti viszonyaival, vagyis a jelentéssel megtöltött tér egyaránt megélt, s kiszámoló alatt mindenki mindegyikben időzik.

Szerkezetileg a kiszámoló híd a játékhoz. Belső struktúrája a ritmusra épül. Funkcionálisan problémamegoldó eszköz. A játék forgatókönyvének azon része, mely a tényleges játék megkezdésével eltűnik. Nélküle nem kezdődhet a játék, de ez még nem maga a játék. Belépő. Kiszámolót nem játszanak önmagáért. Előfordulhat, de általában nem mondják, hogy „játsszunk kiszámolósdit!”

Viszonylag gyorsan le kell folytatni. A használhatóság⁴ válik a nyelv három sajátossága (Hymes, 1997, 476) közül a legfontosabbnak, a tartalommal és az érthetőséggel szemben. Nem ismerjük a kiszámolókat létrehozó személyek nyelvi képességeit, de valószínűleg megvolt a nyelvi, nyelvtani tudásuk, hogy alkalmazzák mindazt, ami a három sajátosságot egyszerre jeleníti meg, azonban nem tartották fontosnak sem a lexicát, sem a jelentést. A szó, a ritmus, a jelentés csak nyersanyag. A kiszámoló alkotója felhasználja ezeket egy gyorsan elvégzendő játékos feladat végrehajtására. Ugyanígy viszonyul hozzá a kiszámolót mondó is. Nem igényli tudni, honnét származtatható a funkció, s a kiszámoló versikéje miféle konstruktum, benne mi hogyan történik. Számára a kiszámoló csak eszköz a kijelölt szerep eldöntésére, ha mókás, ha játszi, ha kellemetlen is. Akik hallgatják, alávetik magukat kimondott szónak. Ez a felszín. De a kiszámoló rendelkezik a gyermekirodalom és a gyermekfolklor rejtettebb elemeivel is. Ott lappang bennük egy titokzatos ház: az egykori szertartások misztikus szerkezete, a kódolt hagyomány. Kiszámoló nem ismeri a hagyományvesztést. A múlt benne van a sorokban. Népviseletbe, népi életformába már nem születik bele egy átlagos óvodás, de a kiszámolók világába igen. Megőrződtek benne a szavak, a mozdulatok. Ez a mélyréteg, ez a szertartásos keret az a szerkezet, amely biztonságérzetet ad abban, hogy rendezett folyamatról van szó, a kiszámoló szigorú felépítettségű, de igazságos és takaratlan. Ahogy Arisztotelész kívánta meg retorikától: „(...) a beszéd egyfajta jel, úgyhogy ha nem tesz világossá valamit, nem tölti be a funkcióját. És ne legyen tárgyánál sem egyszerűbb, sem szárnyalóbb, hanem hozzá illő legyen” (Arisztotelész, 1999, 1404b). Ebben a biztonságos szerkezetben a szó bátorságot kap arra, hogy félreérthetetlen módon, a hang és a mozgás egymást erősítő hordozó és közvetítő csatornáján keresztül, elrendelje az átváltozást. Valaki a többiekől eltérő szerepet kap. A szó teremő erejénél fogva „fogó”, „hunyo” lesz. A kiszámoló szavai azonban nem csupán megteremtették a kiszámolt számára a nem vágyott feladatkört, hanem egyúttal védelmet is adnak. Ebbéli funkciójában a kiszámolt nem csúfolható, hiszen feladatot teljesít. Nem kirekesztett, legyőzött, hanem felruházott egy megbízatással.

Ha mozzanataiban vizsgáljuk a kiszámolót, a következőket állapíthatjuk meg. Még a játék előtt történik (epizodikus mozzanat), de már beleilleszkedik a játékba, hiszen csak azok vesznek részt benne, akik majd játszanak, s akik a kiszámoló részesei, azok már benn is maradnak a játékban (immanens mozzanat). A játszótársak közül az egyik, a többiekre mutogatva, ritmizálja a szavakat vagy a számokat (intonációs mozzanat), s addig jár körbe, amíg a kiszámoló tart. Akire mutogatva éppen elhangzik az utolsó szám vagy szótag (konstitutív mozzanat), az kiválasztódik egy játékbeli szerepfeladatra (metafizikai mozzanat). A kiválasztott elfogadja, hogy rákerült a sor, a kiszámoló nem él manipulatív lehetőségekkel (etikai mozzanat). Mindez a láthatatlan, enigmatikus rétegződés a kiszámolóban. A kiszámolás folyamatában benne lévő azt nem analizálja,

⁴ A használhatóság, a produktivitás nem jellemzője a játéknak. Továbbá az eszköznélküliség sem. A kiszámolóra viszont mindezek jellemzők. Nincs szüksége eszközre, hasznosnak kell lennie, eredménnyel kell zárulnia. Az egész tevékenység a praktikumnak van alávetve.

tagolatlan egészként értelmezi. A kisgyermek nem néz a dolgok mögé. Szinkretikus látásmódja egységes egésznek fogja fel 21. századi mindennapjait és a folklór tradícióit, a játékot és a társadalomban élést, az esztétikai élvezetet és a belenevelődést, a praktikumot és a rituálét, a reális és a valós világot.

Játékba hív, szóljon bármiről

A kiszámoló pár soros, vegyes tematikájú, rámutatásokkal kísért, ritmizálandó szöveg, mellyel a csapatjátékok megkezdése előtt, kisorsolják a játék szerepeit. Pár sora, rövid terjedelme a funkcionalitást szolgálja, így állhat akár mindössze két sorból is:

*Sárga rózsza, vadvirág,
Állj ki gyorsan, hóvirág!*

A kiszámoló sokféle és epizodikus információkat tartalmaz, gyakran a mondatok tartalmi átkötése nélkül. Hirtelen váltások, furcsa reflektálások jelennek meg bennük. Például:

*Egy, kettő, három, négy,
Az orrodra szállt egy légy.
Hogyha rászállt, kergesd el,
Mert a hunyó te leszel.*

Az első két sorból nem jósolható meg az utolsó kettő. A második sor helyzetjelentéséből váratlan következmény fakad. Hasonlóan, elbeszél egymás mellett a következő kiszámoló két mondata:

*Két kis kakas összeveszett,
A verembe beleesett.
Szél-szál szalmaszál,
Eredj pajtás, te hunyjál.*

Az elsőhöz nem illeszkedik tartalmában a második, s a második mondat két része is izolált. A kiszámoló gyakran áll tartalmilag izolált sorokból, melyek az expresszív jelleg, a konkrét és az absztrakt fogalmak meglepő váltakozásának formai megfelelői.

Ha a sorok, gondolatok közötti váltás nem zökkenőmentes, attól még eredményes lehet a kiszámoló. Egyetlen érvényességi követelménye van: az utolsó szótag következménye cselekvés legyen. A kiszámolót mondó a szándékát bevégezze, és a kiszámolt azt elfogadja. Ha ez teljesül, akkor lehet dekomponált a szerkezet, koncepció nélküli a tartalom, akkor minden sor, minden szó egy közös folyamat, a kiszámolás része.

A kiszámoló változatos témákat idéz fel. Kis terjedelme ellenére is kapcsolatot kínál növényekkel, állatokkal, emberekkel, konkrét és metaforikus terekkel. A mondókázó mutatja be a szereplőket, cselekedeteket. A kiszámoló tárgyai, alakjai a természeti és a kulturális környezet részei (násíp, Szabó Pál, cseresznyével töltött tál, ürge, vonat, hajdú sógor), s mint ilyenek, teljes joggal kötődnek a játéktaktivitáshoz, s készítik elő, vagy mondják ki: „te vagy a fogó!”

A kiszámoló tartalma nem determinálja a játék kimenetét. Bármely szöveghez társulhat a játékba hívás, szóljon bármiről. A halandzsza kiolvasók ugyanúgy betöltik funkciójukat, mint azok, amelyekből kihámozható valamely esemény. A halandzsza mellett a nonszensz is jelen van a kiszámolóokban. A játék és a költészet egyaránt saját törvényrendszerben él, „*a naiv, népi vagy gyermeki képzelet kisajátít vagy megteremt egy szuverén részt a világból*” (Lukácsy, 1981, 489). Számos kiszámoló tartalmaz képtelen motívumokat, emberként viselkedő állatokat, kiismerhetetlen világot, meghökkentő történeteket. Az alábbi kiszámoló is maga a furcsaságok által táplált lehetetlenség:

*Egyszer egy erdőben
szarkák verekedtek.
Szarka papné meghallotta,
szúnyog lábát kihúzatta,
á, bé, kü,
nagy torkú,
szegény Lázár leesett a padlásrú.*

Hogy egy kiszámoló miről szóljon, annak végtelen a lehetősége, nincsenek elvárt kategóriái. Mikszáth Kálmán szerint a kiolvasóversek úgy születnek, hogy „*a gyerekek összeszednek mindenféle se füle, se lába szavakat, miséző paptól, az alkudozó zsidótól, fütől-fától, ördögtől*” (idézi: Küllös és Laza, 2013,13).

De milyen fontossága van a jelentésének, annak, hogy a pár sort milyen tartalommal tölti ki? Miközben alig-alig tudnánk elmondani egy-egy kiszámoló „tartalmát”, némelyikük tele van eseménnyel, cselekvéssel.

*Lementem a pincébe
vaját csipegetni,
Utánam jött apám, anyám
Hátba veregetni.
Nád közé bújtam,
Nádsípót fújtam,
Az én sípom így szólt:
Dí, dá, dú...
Te vagy az a nagyszájú.*

A történetmondás mellett, a kiszámoló jelentésrétegében benne van annak kinyilvánítása is – nevek, szereplők, események említésével, – hogy a kiszámolót soroló a közösség, a kultúra és a játék kompetens tagja. Ehhez még azt sem kell tudnunk, hogy egyáltalán létezett-e a „*csörgő-börgő bikkfa járom*”, megtörtént-e, hogy „*szegény Lázár leesett a padlásrú*” vagy igaz-e, hogy „*Orosházán volt egy bolt, abban mindenféle volt*”? A tartalom nem igényli a megértést sem. Némelyik kiszámoló szövege olyan, mintha egészen a legvégéig nem lenne köze a világhoz, azontúl, hogy kiszámolásra jó. Mert ha halandzsza, akkor is van egyetlen reális mozzanata. Az, amikor valaki az utolsó ütemre kiszámolódik.

*Angyal-kangyal, mikula,
nyolc dob meg egy pikula,*

*irgum-burgum, parafin,
Ince-pince, te vagy kinn!*

A gyermekfolklórhoz jellemző módon kötődik a humor. A gyermek affektív és kognitív képességei igénylik jelenlétét. A valóság és játék perspektívaváltásai során, az igaz vagy hamis ellentmondásainak felfedezésekor, vagy éppen a megbúvó mágikus tartalmak ellensúlyozására a humor olyan eszköz, mely egyszerre védekezési mechanizmus és örömforrás. A kiszámoló, szerep-kiróví funkciója mellett, mégiscsak önként vállalt játékos tevékenység. Ez és a mindennapokban megtapasztalt egyéb inkongruenciák feloldására a legjobb a humor, mert „*a humor lehetővé teszi, hogy a (...) valóság (...) úgy mutakozzék meg, mint amely az ábrázolás révén, a tapasztalaton túli valóságra utal*” (Z. Kovács, é.n.) A világ furcsaságai közé tartozik, hogy értelmetlen vagy szándékosan félreértelmezett szavak ritmikus szavalása és mutogatás dönt pozícióról. Még ha játékbeli pozícióról, akkor is. S az is furcsa lehet, hogy a konfliktusmentes együttes játékhoz hozzátartozik a „vesztés”.

A kiszámolók esetében a félreolvasás és az aggályoskodó értelmezés (misreadings) csak a felnőttek esetében fordulhat elő. A gyermek a kiszámolót nem értelmileg közelíti meg. Ami számára ismeretlen, azt a fantáziája segítségével magyarázza. Ha egyáltalán kíváncsi bármiféle magyarázatra. Megtanulni sem akarja, csak élvezni a szavak játékát, s mert tetszik neki, és mert érzelmileg megragadja, megjegyzi. Ha elfogadjuk, hogy a „*közösség kulturális produktumai is (egyebek mellett) sokat elárulnak az őket létrehozó társadalom mentális állapotáról, kognitív-képzleti potenciáljáról*” (Domokos, 2020, 10-11), akkor a kiszámolók pont úgy kínálják a cselekvés, gondolkodás, szerepjáték, képzelet lehetőségeit, ahogy a gyermek a képességei révén azokkal élni tud. A gyermeki szókimondás pont azt a határt lépi túl, ahol az adott társadalom nyelvi komfortja húzódik. A gyermek számára a jelentésnél fontosabb a hangulat, s a kiszámoló is inkább hanghatás, mint üzenet. Inkább vicces és furcsa szavak sora, mint értelmes szöveg. Nem elvont szabályok alapján vesz részt a kiszámolóban, nem elvont fogalmi szinten közelít a szöveghez. Ami érthetetlen, az érdekes, s nem a megértés motiválja az ismételt elmondásokat, hanem annak izgalma, hogy össze nem illő dolgokat észlel egy mentális folyamatban.

A ritmus mindent visz

Az archaikus ember a hangjával közvetítette szavait, akár spirituális, akár gyógyító, akár tanító vagy szórakoztató céllal. Hogy a kiszámolók hangzó anyagként képesek századokon át fennmaradni, abban nagy szerepe van a ritmusnak, mely a tematikánál is fontosabb. Mert mit számít az, hogyan veszítheti el a macska a gombostűjét, ha a végén ott lüktet az „*Inc, pinc, kalapinc.*”

*Kert alatt a macska
szemét pillogtatja.
Elvesztette gombostűjét,
A kutyára fogta.
A kutya azt mondta,
Hogy ő el nem lopta.*

*Inc, pinc, kalapinc,
Te vagy odakint!*

A kiszámoló néhány esetben csak szóhalmaz, megkomponált tagolásokkal és a szavakat hangsúlyossá tevő ritmussal. Az „*ütempáros szerkezetű, ill. soroló technikával építkező műfajok közé tartozik*” – írja a kiszámolóról a Magyar Néprajzi Lexikon (1997), továbbá úgy jellemzi, hogy „*határozott giusto ritmusa*” van. Vagyis két ütem (egy ütempár) a ritmushordozó, melyek összekapcsolódásából állnak a sorok, és a szöveg egyenletes lüktetésű. Vannak szótagolva (is) mondható kiszámolók, de jellemzően a magyar nyelven természetes hangsúlyozással, az első szótagon nyomatékkal skandálják.

*Apa-cuka, funda-luka,
funda-kávé, kaman-duka.
Ap-cuk, funda-luk,
funda-kávé, ka-man-duk!*

A hangzásnak nagyobb a szerepe az értelemnél, ezért kedveltek a halandzsza kiszámolók. Funkcionálisan nincs is szükség reális tartalomra, de szemléletesebb, ha ezt a lüktetést értelmes mondatokból álló kiszámoló esetén tapasztaljuk meg. A ritmusképlet nem a szótagokból épül fel, de nem is a szóhatárok mentén tagolódik a ritmus, hanem a hanglejtés, a mondatok játékos dallama mentén:

*Le – men – tem a pin – cé – be/ va – jat csi – pe – get – ni,/ Utá – nam jött apám –
anyám/ há – ton vere – get – ni./ Nád kö – zé búj – tam,/ nád sí – pot fúj – tam,/ Az - én
- sí – pom így szólt – lott: Dí – dá – dú.../ Te vagy – az a – nagy szá – jú.*

Bár értelmes a szöveg, nem a történet és nem a jelentés fontos, hanem a hanglejtés és a szünet dinamikája. Ugyanis „*a kiolvasók szövegei még a játékdalokénál is erősebben bizonyítják, hogy a gyermekeknek elsődlegesen nem a szavak értelme a fontos, hanem azok hangzása: a ritmus, rím, hanglejtés*” (Borsai, 1984, 50). A ritmus érvényesülését, az ütemes lüktetésen túl, még egyéb, a hangzást szolgáló eszköz segíti. Az ismétlés a legkönnyebben érzékelhető hangzásbeli tényező: *Fű, fű, fű./Szép zöld fű; Megy a vonat,/ Megy, megy, megy./ Hová megy?; Lap, lap, lap,/Levelező lap.* A hangritmus hangsúlyozását segítik az ikerszók: *Csir-csár; Csiszi-csoszi; Szél-szál; Ingó-bingó*, az alliterációk: *Kipp-kopp kalapács,/Kicsi kovács, mit csinálsz?; Csiteri, csütöri, csütörtök; Mondván mondtam a medvének*, a hangutánzók: *Kipp-kopp; Dí, dá, dú...*, szótagismétlés (szószakítás): *Kon-kon-kongatom; Nyúl, nyúl nyuladék.* Az értelmetlen szavak: *Iszki, duszki*, a furcsa nevek még hangsúlyosabbá teszik a ritmust: *Bíbici Panna,/ Rákezdí Vince.*

A ritmus a kiszámolót mondó preferált viselkedését erősíti, mert a ritmizálás és a hangsúlyozás aktuálisan rábízott. Miközben ütemesen mondja, megteheti, hogy a spontán hangsúlyozáson túl, elnyújtja, jobban kiemeli a nyomatékokat, s játszik az intonációval. A prozódia és a ritmizálás az ő „kezében” van. Mondhatja a kiszámolót egy metronóm pontosságával, s ekkor a többiek szemében kiszámítható vezetőként, szakszerűen látja el feladatát. De improvizatív ritmusképletekkel módosíthat is az adekvát lüktetésen, s ekkor azt sugallja, rendelkezik a ritmus felett, s talán a sorsok felett is. Mindkét előadásmód feszültséget teremt. A szabályos ritmus a kiszámíthatóan bekövetkezőre várást ütemezi, a szabálytalan forma a kiszolgáltatottság érzését erősíti és a kiszámolót

mondónak azt a szerepét, mintha ő hozná létre a szöveget, tehát mintha ő döntene a kiszámolóról és nem a szöveg. Még annak ellenére is, hogy mindenki által ismert szöveget mond, s azt nem másítja meg, csak játszik a ritmikai mintával⁵. A kiszámolás alatt ő a tekintéllyel rendelkező személy, aki cselekvőként szerepel a helyzetben. Olyan technikaként használja a ritmizálást, amely kontroll alatt tartja, hogy a kiszámoló hatékonyan működjön. A ritmus és a hanglejtés szuverén alkalmazása a ráolvasások határozottságának, a cselekvés uralásának, a valaminek a megváltoztatására való képességnek az attitűdje.

Nem szép, nem rút; nyelvhasználat

A kiszámolóban résztvevők sajátos nyelvet beszélnek, néha kifejezetten erre a tevékenységre, erre az élethelyzetre született speciális szavakat sorolnak. A kiszámolók nyelvezete hasonlóan a 4-6 évesek beszédéhez, jelentéskeveredéseket, szótorzításokat tartalmaznak (*Báró bikkfa/Bikkmogyoró; Etkem, betkem/kergendőben*). Gyakran csak néhány kulcsszó, vagy a kiszámolás kulcsmondata az egyedüli, amit értelmezhet, (*Éni, péni, jupi, téni/Efer.gefer, gumi néni/ Ipsziló, ipsziló/Te vagy a fogó!*), de a többi értelmezésére, a gyors elmondás miatt, akkor sem lenne szükség, ha azok magyarázhatók lennének. Éppen ezért a kiszámolóknak nincs szükség arra, hogy akár a szavak, akár a hanglejtés bizonygassa, ez most egy sajátos értelemben használt szó, s aki mondja, nem is gondolja komolyan. Nincs erre szükség. Minden gyerek képes arra, hogy felismerje, mi a játék (Dodgson, 2017), s aki a játék előszobájában van, az már arra készül, hogy nem a mindennapi valóságban lesz, hanem a játék valóságában. Belehelyezkedik ebbe, részese az eseményeknek, s ehhez igazítja viselkedését. A kiszámoló mondásakor nem a saját közegük (nemzetiség, család) kommunikációs jellemzői érvényesülnek, s nem a nyelvi divatok, a szókincskészlet, a kommunikációs készségek határozzák meg tevékenységük sikerét, hanem a szabályok, a kapcsolatok, szerepek. A kiszámolóban ugyanaz a nyelvhasználat jellemzi a több tudásanyaggal rendelkezőt, vagy a jobb anyagi körülmények között élő, mint a bármely szempontból alacsonyabb státuszban vagy nyelvi hátrányban élő. A nyelvi anyag adott. Ennek alkalmazása teljes értékű tevékenység.

Egy kiszámoló nem emelkedett, nem hazug, nem szép, nem rút, nem erkölcsi útmutató. Ezek nem elvárások vele szemben. A tartalma alig fontos a gyermekek számára, még akkor is, ha van benne cselekmény. A szavak értelme feloldódik a ritmusban. Inkább ritmikailag „ütős,” mint tartalmában. A kiszámolót sajátos nyomatékka, de nem kiabálva mondják. Nem vált ki fenyegető ingereket. Ha van is benne csipkelődés, ha annak is nevezik benne a kiszámolót, aminek tulajdonképpen nem nevezhető, a cél mégsem a sértés és a bosszantás. Művelete nem szidalmazás, nem vádaskodás. Szándéka szerint is távol áll a szóbeli bántalmazástól⁶. Nem megsemmisíteni akarja a kiszámolót, hanem szerepbe helyezni, feladatra kijelölni. A kiszámolóban az vesz részt, aki az azt követő játékba szeretne beállni. Mindannyian

⁵ Johnson (2020, 499) utal rá, hogy Charles S. Bird az afrikai epikus költészetet kutatva kimutatta, a mandekan bárdok azzal teremtenek esztétikai felszültséget, hogy az eposz egyes sorait úgy adják elő, hogy azok nincsenek összhangban a zenei ütemmel.

⁶ Több vizsgálat bizonyította (Teicher et al., 2010; Tomoda et al., 2011) hogy a bántalmazó beszéd befolyással van a gyermek még fejlődésben levő agyi szerkezetére, például kárt szenvedhet a két agyféltekét összekötő terület, sőt még az agykéreg hallásért felelős területe is.

kölcsönös függőségi viszonyban vannak, egymásra és együttműködésre utaltan. Senkinek sem célja, hogy problémákon és szenvedéseken keresztül jussanak el a játékhoz, vagy mások számára nehézségeket okozva, megbántva őket, megghiúsuljon a közös játék. A kiszámoló bármennyire is megenged kaján vagy szókimondó szavakat, de lényegileg különbözik a csúfolótól⁷. A csúfolók a valamiben eltérőt figurázzák ki. Lehet, hogy áll a kiszámoló körben hazug, kényeskedő, testi hibás, furcsa nevű, kövér, más nyelvű, más nemzetiségű, gyáva, kényeskedő, de ha már ott áll, akkor potenciális játékos, akkor már „beengedett”, akkor a kiszámolást végzőnek nincs módja megkülönböztetni őt a többiektől, akkor rá is ugyanolyan eséllyel juthat a kiszámoltság, mint a többiekre. A kiszámolót végző (amennyiben nem csal a ritmizálással, a szótagokkal) nem tudja szeszélyének vagy rosszindulatának megfelelően alakítani a kiszámolás eredményét.

Nem spontán beszédéről van szó, ezt kihallani a hangzás, a tempó, a ritmus alapján. A kiszámolót mondó kívülről mondja a szöveget, reprodukálja az előzetesen, akár több generáció előtt, már megalkotott mondatokat. Értelemtükröző gesztus, prozódia vagy szünet nélkül, ritmikus tagolásban, ahol a tempó vagy az ütemezés nem az értelmezést segíti, a ritmizálás néha egyenesen értelemtorzító is, hanem az emlékezetben tartást, majd a hatékony előadást. Az egyfajta mechanikus előadást. A reprodukív szövegmondás annak megértése nélkül is funkcionál. A szavak átlényegülnek, az átlagos használati szférájukból átkerülnek egy másik hatókörbe.

A kiszámoló: együttműködési forma

Szerep- és rangviszonyok

A kiszámoló a szerep-hozzárendelés szituációs formája. Két résztvevő fél van jelen: a beszélő (kiszámolást végző, szerepet kiosztó) és a címzettek (akikre rákerülhet a szerep). Általában egy alkalomra érvényes a felek kétféle szerepe, melyben a beszélő autoritása jellemzi a helyzetet. Ő gyakorolja és uralja a megszólítást, a kifejtést, a lezárást. Ezt a címzettek elismerik, hozzájárulnak. A kiszámolón belül általában nincs szerepváltás. A címzettek nem jogosultak kérdezni, hozzáfűzni, vitázni. Kivételt képeznek a párbeszédés kiszámolók.

*Megy a vonat,
Megy, megy, megy.
Hová megy?
Mond meg nékem azt is, te!
(A felszólított mond egy helységnevet.)
Milyen színben megy a vonat,
Mond meg nékem azt is, te!
(A felszólított mond egy színt)
Van-e néked olyan színed,
Mond meg nékem azt is, te!
(Ha nincs rajta az a szín, ő lesz a fogó.)*

⁷ Lázár Katalin (1990) típusrendjében a csúfoló a mondóka altípusa, a kiszámoló viszont önálló típus.

*Madarak voltunk,
Földre szálltunk,
Búzaszemet szedeggettünk.
Mondd meg,
Hányat szedtél fel te!*

A kiszámolót mondót feljogosítják arra, hogy a csoport tagjaként adjon elő egy monológot, majd mondja ki azt a szót, amely egyértelmű információt ad arról, kire jutott a kiszámolás. Kommunikációs szempontból így lesz konkrét jelentése egy minden elemében halandzsza kiszámolónak is. Itt nincsenek burkolt megnyilvánulások, alkuk. Nincsenek álcázó gesztusok, s a beszélő taglejtése nem önkéntelen megnyilvánulás, hanem közlés. Nyíltan kimondásra kerül a kiszámoló végére, hogy ki lesz kiszámolt.

*Kis kertemben az ürge
rákapott a dinnyére.
Megállj ürge, megleslek,
holnap délre megeszlek.
Ice-bice, cibere,
neked mondom, menj ki te!*

Aki kiszámol, egy szereposztás szerepét játssza. Az ő tisztsége, hogy kiválassza a soron lévő játék főszereplőjét. De még ő a főszereplő. A szavakat játékosan ritmizálva, énekelve ejti ki. Tudja, a társak jóváhagyják, egyet fognak érteni az eredménnyel, az is, akit súlyt a következmény. Szövetségeseinek érzi a többieket. Ha nem bízna mondókája elfogadásában, akár támadó, gúnyolódó vagy éppen bizonytalan lenne a hanghordozása, mint azoké, akik a tettükre adott tiltakozó reakcióktól félnek. A kiszámolót mondó szerepének egyöntetűen elfogadó megítélése által nyer értelmet a mondóka. A domináns a kiszámolót végző, mert ő az, aki megjelöl valakit, ő az, aki ceremonikus viselkedése révén rituálét teremt. Domináns, de nem hatalmi fölényt érvényesít, hiszen senkit nem akar legyőzni. Magát is sorra veszi a kiszámoláskor, rá is kerülhet a sor. Nincs hegemon szerepben, a következő körben már nem ő lesz a kiszámoló. A jövőbeni viszonyát sem határozza meg ez a tevékenysége a kiszámolttal, utóbbi nem akar „visszavágni” neki. Ez a jövőbeni viszony egyébként pillanatok múlva változik, a kiszámoltnak „hatalmában” áll majd őt „leapacsolni”, vagy egy következő játékban együtt, akár egymást segítve, menekülnek a fogó elől. Ha a kölcsönös gyanakvás vetődne erre a módszerre, ha már maga a kiszámoló győzelemorientált lenne, akkor konfliktusokkal terhelt lenne a játékba belépés. Nem tudná betölteni funkcionális szerepét.

A kiszámoló együttműködési forma. A mondókázó a mondatai hangsúlyait mutogatással kíséri. Ezzel informál arról, kinél jár a kiszámoló mondóka, s aztán arról, kinél állapodik meg, de ez információ arról is, hogy kik vannak bekapcsolva a játék menetébe. Amikor a kiszámoló ritmusát követve, a beszélő egyenként rámutat a játéktársakra, ők ezt akár fenyegető ujjmozdulatként is megélhetik, mely fenyegetés akkor teljesül be, amikor a mondat főhangsúlyát, a kiszámoló utolsó szavát, szótagját a beszélő érintéssel, odabökéssel nyomatékosítja. A rámutatások és a végső rábökés annak a demonstrálása is, hogy a beszélő verselésébe nincs mód beleszólni, ő vezényli a folyamatot. El is különül a többiektől. Míg a címzettek általában körben állnak, nem mozdulva, a beszélő körbejár, forog, szabadon él a kinetikus kódokkal. A rangviszonyok azonban csak addig tartanak, míg ki nem számolódik valaki. Mert a kiszámolt, amint

szerepbe lép (fogó, hunyó, kidobó), már irányítja a folyamatot. Az eddig beszélőnek már nincs meg az a státusza, amely megvédené, mert egy új szituáció épült fel. Az előkészület pozícióit felváltotta a játékcselekmény státusz rendje, s ez már egy más kommunikációs kontextus.

Amíg a kiszámolókat ez idáig jellemző személyes beszédhelyzet általánosságban jelen van, amíg nem gép sorsolja ki a szerepeket, s amíg a kiszámoló szövege, intonációja, gesztuskészlete kapcsolatot teremt a többiekkel, addig jelen van egy interszónális viszony, s vele egy interaktív tér, melyben a közeledés-távolodás dimenziói (Pohárnok, 2004) mentén írhatók le a mozgások és a mentális állapotok. Ez egy olyan sajátos kommunikációs forma, amely az elektronikus közegben nem adódik. Egy applikációval nem lehet együttműködni. A „*Te vagy a fogó!*” mondatában benne van annak a többlet, hogy a kijelentés egy kommunikációs közösség kölcsönös tudásán és interszubsztivitásán alapul. Szavak, mondatok, mozgások összefüggései előzik meg. Akire a végén rámutatnak, nem lesz objektív értelemben, lényegét tekintve „kiszámolt”. Nem volt előtte ilyen tulajdonsága és a kiszámolás eredményeként sem lesz. De mindenki úgy értékeli, úgy kezeli, mint a kiszámoltat.

Szociális esemény

Kiszámolóban részt venni szociális esemény. A kiszámoló élménye csak együttesen élhető meg. A kiszámolóban résztvevők csoportjához tartozni egyéni elhatározás kérdése, melyet óvodás korban még kevésbé a másokhoz igazodás késztetése befolyásol, mint inkább a tevékenység, a várható játékörm. A játékban, és az annak megkezdése előtti kiszámolóban, az olyan szociológiai kategóriák, mint a társadalmi egyenlőtlenség, jelentőségüket veszítik. A közös tapasztalatban, a közös cselekvésben elhanyagolhatók a testi, nemi, társadalmi különbségek. A Habermas-féle „egyszerűbb” nyilvánosságforma jellemzőit viseli magán a játék és az azt előkészítő kiszámoló. Vagyis közös térben, spontán módon alakul ki a résztvevők köre, azonos nyelvet beszélnek, felváltva töltik be szerepeiket, s minden résztvevő egyenrangú.

A kiszámoló nem szeparál. A folyamat része az érintés, a mellkasra bökés. Ismert változata az „*öklölőgetős, amikor a körbe állt játékosok mindkét öklüket előretartják, s a kiszámoló minden ütemnél ráüt egyre. Akiére az utolsó szótag esett, hátradugja azt a fél kezét. A kiválasztott játékos ... az, akinek utoljára maradt bent egyik ökle*” (Gazda, 1980, 217). A kiszámoló jellemzője a partnerként kezelés, funkciója a játékba bevonás.

A kiszámoló megkezdésekor még tagolatlan egység a résztvevők köre. Egyedül a kiszámolást végző különül el. Állnak körben, egy tökéletes formában, ebben a különleges egységben, mely azt is szimbolizálja, hogy ciklikus folyamatról van szó, hiszen a következő játék előtt újra megismétlődik. A körben állás a harmóniát, nyugalmat is sugallja. A játék biztonságos világának előre tudott kerete között, a játékkal való kapcsolat létesítésének kiszámított lépése ez. De a nyugalom nem magától értetendő. Lehet a játékszabálytól függés eredménye vagy a játékbeli elköteleződés következménye. A majdani játékosok, a játékokra alkalmasság próbatételeként, normához igazodva állnak, s arra felkészülve, hogy pozíciójuk még sorba rendezés előtt áll. Egyenpozíciójával rendelkeznek. Még mindenki lehet bármely játékosposzton, nem tudni, ki lesz a fogó, kik fognak előle menekülni. A kiszámolás után, egyikükkel, specifikusan szembe kerülnek.

Élet és játék szemlélhető különválasztott szféraként, de a mindennapi gondolkodás értékasszociációi nem választhatók le a játéktevékenységről. Nincs külön „jó” és

„vágyott” érték a játékon kívül és a játékban. Ha a játékon kívüli világban nem szeretünk elkülönültek lenni, másokban félelmet kelteni, nem magunk által választott szerepben cselekedni, akkor a játékban sem. Általában nem akarunk üldözők (fogók), kézre kerítők (hunyorok), póruł jártak (kimaradók) lenni. Kell tehát egy módszer, amellyel mégis betölthetők a nemkívánatos helyek. Kell egy mód, ami úgy rendeli el a szerepeket, hogy a kiválasztás ne eshessen negatív etikai ítélet alá, ne lehessen személyre szóló büntetésnek érezni. Ami annak az előképe, hogy majd a kiszámolót követő játék tartalmának etikai rendje⁸ sem sérti senki személyét.

Az ipi-apacs-fal felé fordulva a számoló (hunyor) feladatot lát el. Alternatív lehetősége nincs. Az elbújtak keresésére kell indulnia, s a megtalálással versenyezni a hunyófal eléréséért. Abban autonómiája van, hogy erkölcsileg helyesen vagy helytelenül viselkedjen,⁹ de hogy ne kutasson az elbújtak után, abban nincs. A meghatározott cél érdekében kell cselekednie, a csoport ezt várja el tőle. A kiszámolás eredményének elfogadása abban szocializál, hogy a kiszámoltnak vállalnia kell a csoport, a közös tevékenység érdekében a hálátlan feladatot is, közben pedig arra kell törekednie, hogy ezt motiváltan, a legjobban lássa el. A kiszámoló uralkodni tanít a nehézségeken, s a közösségi életben való részvételre készít fel. Azt modellálja, hogy egy interakciós folyamatban kijelölt szereppel szemben vannak elvárások, amelyeknek a megfelelő viselkedésformáit át kell venni.

Minden egyes kiszámoló spontán szocializációs helyzet, melyben a résztvevőket értékek és attitűdök irányítják abban, miért és hogyan vegyenek részt benne. *„A gyermek a játékban él, s ennek az életnek a nyomai mélyebben megmaradnak benne, mint a valóságos életé”* (Dsupin, 2015, 2), ezek jobban irányítják gondolati világát, közelebb viszik a világ és önmaga megértésében. Tisztában van a szabályokkal, de nem a szabály, hanem a *„szabályhoz kötött cselekvés”* (Lakatos, 2007, 112) vezérli őket. Nem azért fogadja el a kiszámolt, hogy fogó lesz, mert ez a kiszámoló szabálya, hanem mert tudja, érzi, ez a kompetens viselkedés. Nem a kiszámolás közösíti ki, hanem az, ha nem éli át játékbeli helyzetét, szerepét, s nem vállalja ebből következő feladatait.

„Ki az az egy, ki ne játsszon” – etikai vonatkozások

A csapatjátékok elkezdéséhez vagy az abban való szerepek kiosztásához jól bevált módszer a kiszámoló. Nincs is más célja. Mégis felmerülhet, van-e benne valami kellemetlen, valami bántó? Ha valóban egy játékot előz meg, ha a játék jogrendje vonatkozik rá, akkor nincs. Bár tény, azért született, hogy átvállaljon egy nem kívánt feladatra való kijelölést, tehát a kiszámolt érezheti úgy, balszerencsés, időlegesen kiközösített.

Ha a végzetszerűen lüktető rövid sorok, az egyre közeledő mutogatás vagy bökés, ki is váltanak egyfajta elkerülő ösztönt, ha hordozzák is az üzenetet: „veszély van”, a kiszámoló nem fegyvermezési és megtorló eszköz. A benne való részvételre sem kötelezhető senki. Ellentétben drámai ösével, a megtizedeléssel. Ez a katonai büntetés

⁸ A rend egyik lényegi eleme éppen az, hogy benne a *„személyek vagy dolgok meghatározott cél érdekében a kellő helyen saját feladataikat végzik”* (Magyar Katolikus Lexikon, 2007)

⁹ Például szándékosan nem vesz észre valakit, vagy akarattal fellöki játékostársát a versenyfutás közben. Az erkölcsi autonómia fogalma Kanttól származik, aki az ember szabadságának egyik feltételét akként írja le, hogy az ember képes helyes erkölcsi elv alapján helyesen cselekedni.

az ókor óta létezik.¹⁰ A kollektív büntetés eljárás módja. Elrettentő hatása abban áll, hogy a véletlenszerű sorsolásban bárki, a vétlen is, áldozat lehet, minden tizedik ember életét veszíti.

A kiszámoló nem dönt életek felett, de köszönhetően annak, hogy ott lappanganak benne a ráolvasás jegyei, közvetítheti a dominanciahierarchia érzését. Közvetítheti azt, hogy valaki „ráolvashatja” a másokra a sorsát, az annak akaratától függetlenül kijelölt státusát.

Mint őse, a kiszámoló is a sorsra hárítja a döntést, de ez a sors nem átlényegítést, kiűzetést, halált jelent. Ennek ellenére, érezheti a kiszámolt, hogy rosszul járt. Ő az egyedüli, akit a nem népszerű szerepre kiválasztottak. Különbözővé vált a többiektől, „körön kívüli lett”. A kiközösítéstől, elszeparálástól való félelem az egyik legalapvetőbb emberi félelem¹¹. Egyedül maradni, elutasítva, kiközösítve lenni a társas lény tanult, megtapasztalt félelme. A túlélés feltétele, hogy támaszkodhassunk egymásra. Az izoláció különösen gyermekkorban okoz traumát, mert erodálja az értékérzetet (Albrecht, 2007, 307). „*Kapcsolódásra 'bekötöttek' vagyunk*” (uo.). Aki a kiszámolást követően majd kimarad, aki egy ráruházott szerep miatt státuszában más lesz, mint a többiek, mást kell cselekednie mindenki máshoz képest, az megélheti az egyedül maradást, a mágikus szertartásokból ismert kivetettséget. De nem csupán a szeparáció érzése keserítheti meg a kiszámolóban való részvételt, hanem az is, ha szégyenként, kudarcként éli meg valaki a kiszámolódást. Ha úgy érzi, nevetségessé tették. Ha a mondókákban előforduló szavakat magára nézve, önértékre tekintettel bántónak érzi. Például: „*Te vagy az a nagyszájú!*” „*Eredj ki, te zöldfülű!*” „*Aló mars, kifele!*” „*Nagyobb számár nincs, mint ő.*” „*Répa közé temetnek, /Megesznek az egerek.*” Lehet bennük csúfolódás, szókimondás, vaskosság is. A kortárs városi folklór (Tóth, 2016) is megtartotta ezeket a jellemzőket. Az alábbi példák Tóth Piroska Anna (uo.) gyűjtéséből valók:

*Lap, lap, lap,
Levelezőlap,
Rá van írva nagy betűkkel,
Hogy te számár vagy!*

*Jött egy busz,
Benne ült egy vén krampusz.*

¹⁰ Lívius, Polybius, Dionysius, Plutarkhosz leírásaiból ismert, hogy a gyáván megfutamodók vagy lázadók légióit tíz fős csoportokba osztották, akik sorsolással kiválasztottak maguk közül egyet, s kivégezték. – A kegyetlen módszer tovább él. Kalász Márton Tizedelőcédulák (Kortárs Kiadó, 1999) című könyvében arról emlékezik meg, hogy dédnagyapja alakulatát az 1948-49-es szabadságharc leverése után megtizedelték. A honvédeknek egy kőedényből cédulákat kellett kihúzniuk, s aki a 9 fehér mellett 1 feketét húzta, azt kivégezték. A tizedelés, a vereség és a dezertálás katonai megtorlásán túl, napjainkig is az etnikai tisztogatás, népiirtás eszköze.

¹¹ Albrecht, aki felállította, Maslow szükségletpiramisának mintájára, a félelempiramist (Albrecht, 2007, 305–310), a szeparációtól való félelmet is elhelyezte az egyik fokra. A kihalástól (*Fear of extinction*), a megcsontkítástól (*Fear of mutilation*), az autonómia elvesztésétől (*Fear of loss of autonomy*) való félelem után, melyek ösztönösek, automatikusan aktiválódnak, a negyedik szinten említi az elhagyástól való félelmet (*Fear of abandonment*). Hasonlóan az ötödik, az ego-haláltól, az énmegőrzéstől való félelemmel (*Fear of ego-death*), ezen érzések kevésbé ösztönösek. Megtapasztalásuk, tanulásuk függ a társadalmi hatásoktól.

*Kiesett a kereke,
Sári néni megette,
Holnap lesz a temetése,
Te leszel a felesége.*

*Eci-peci kimeheci,
Te vagy az a pimasz/rohadt geci. (alma)*

Néhány kiszámoló alig tér el a csúfolók bántó rigmusaitól, nem törődve az egyéni érzékenységgel. Mindezek ellenére a kiszámolóokban részt vevők általában nem azt élik meg, hogy ez egy kellemetlen esemény, melyben bántások érhetik. Tudják, a kiszámolás a játék feltétele, szükség van a kiszámoló szavaira. Akár „zöldfülűnek,” „számárnak” is kell lenniük, hogy majd lehessen játszani. Belemennek, ha játszani akarnak. Szakkifejezéssel: haszonszemponútú dolognak fogadják el a szöveget. Ahogy Kiss Áron mondja: „a 'kiolvasások' (...) valami kellemetlenség tűrésére (...) használtattak” (Kiss, 1984, 508).

Kiszámoltnak lenni nem büntetés, és vállalása nem önfeláldozás, nem erkölcsi hőstett. Bárki, bármely előzetes cselekedete nem befolyásolja, ki lesz majd a központi személy, kire jut a döntő, utolsó szótag. A kiszámoló processzusában mindenkire rámutatnak. A kiszámolót mondó magára is rámutat, ő is lehet a kiszámolt. Nem kerül a felelősségvállalást sem. Mindenki láthatja, hallhatja, ő a kijelölő, az ő recitálása, mutogatása állapotodik meg valaki előtt.

A kiszámoló mechanizmusában nincs lehetőség a hátrányos megkülönböztetésre. Tételeme a kör, mely az egymás mellett létezés, az azonos esélyű lehetőségek emberi kapcsolatait képezi le. Az utolsó szótag bárkire juthat, a csattanó erős kifejezései mindenkit érinthetnek.

Szép eszme, hogy a játékot a „helyesen cselekedni” etikai alapelvvel kell elkezdni. Mert nem elég azt tudni: ez a játék jó. Kell hozzá, hogy helyesen cselekedjünk benne. A gesztikuláló mozdulatok egy olyan cselekvés elemei, amely cselekvés nincs tekintettel érzelmekre, kiváltságokra, kapcsolati kötődésekre. A másokkal szembeni kötelezettség tétéről van szó. A kiszámoló szervező elve az igazságosság. S itt az elvek és a kötelezések nem mondanak ellent. A „soha nem szabad morálisan hamisat tenni” szókratészi szempontja benne van a játékra felkészítő kiszámolóban. Több tehát a kiszámoló, mint egy formális, vagyis külsődleges, előírt módszer a játék szereplőinek kiválasztásához.

Záró gondolatok

Amikor Illyés Gyula egyik versében¹² a halált kirovó sors metaforájában láttatta a kiszámolót, a borzongató mágikus gyökerekig nyúlt vissza. Gondolkodásunk gazdag a

¹² Illyés Gyula: Győzelem:

Én sem állhatok ki a sorból./Készítgetem is már magam,/hogyan méltón ahhoz, aki voltam,/kiegyenesítem nyakam,/ha majd a nagy kiszámolás, mely/nevemen addig átszaladt,/rajtam áll meg, s a rettentő ujj/– „Most ezen a sor!” – rám mutat;/készülök, hogy épp azt a percet/álljam emberként, győztesen,/teljes erőmmel, mely után egy/pondró nem cserélne velem!

mögöttes tartalmak belelátásában. Mi a „malacra is szárnyat tudunk igézni.”¹³ A kiszámoló mögöttes tartalma a népi kultúra és a népi gyermekköltészet. De a kiszámolás, a beszéd és a gesztus mentén formálódik, tevődik össze, mutatkozik meg, tekintet nélkül a mögöttes tartalom értelmezésétől. A valódi mondanivaló, hogy valaki kiszámoltatik. Nem része ennek, hogy célzatos-e a kiszámolás, hogy valaki hátrányos megkülönböztetését lehetővé teszi-e. A kiszámolók, mint a fontos dolgok: létükben egyszerűek, vizsgálat alá véve, bonyolult kérdéseket vetnek fel. Egyszerűségük megtévesztő öltözetében az élet számtalan helyzetét érintik. Non-sense – adódna a felmentés néhány kiszámoló értelmezése esetén. Hiszen, ha nincs koherens jelentés, nincs mit értelmezni, pedig a nonszensznek is van „értelme”, nevezetesen, hogy azt éppen ne benne keressük. Azért van, hogy megtanítsa; nincs mindenre készen kapott válasz. A végső igazságok néha egy gesztusban bújnak meg, néha egy szabályban. Az élet fontos dolgaiban keveredik a szimbólum és az empiria, a pragmatizmus és az absztrakció, az önérdék és a közös jó. A kiszámoló mikrovilág, csak pár percig érvényesek törvényei, de az a szöveg- és tevékenységi forma, amely rendelkezik mindazzal, amivel a legnagyobb művek. Van dramaturgiája, feszültsége, sajátos nyelvi világa. Mindeközben néha csupán két sorról van szó, amit egy óvódás kántál.

Irodalom

- Albrecht, Karl 2007. *Practical Intelligence: The Art and Science of Common Sense*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Budapest: Telosz Kiadó.
- Balázs Géza 2012. Ismeretlen nyelvi tájak. *Forrás*, 44 (11) 80–86.
- Borsai Ilona 1984. Népi gyermekjátékok, mondókák. In: Dobszay László: *A magyar dal könyve*. Budapest: Zeneműkiadó. 17–110.
- Bújj, bújj, zöld ág... 1976. *Népi gyermekjátékok*. Szerk. Borsai Ilona –Haider Edit – Kovács Ágnes. Budapest: Móra.
- Chwazi 2018. In: Chwazi: *Finger Chooser*. <https://tbgd.blog/2018/10/13/chwazi-finger-chooser/> [2023.05.10.]
- Cinege, cinege, kismadár 1975. *Népi mondókák, gyermekjátékok kicsinyeknek*. Szerk. Borsai Ilona – Kovács Ágnes. Budapest: MRT – Minerva Kiadó.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862. *A magyar nyelv szótára*. Pest: Emich Nyomda.
- Dodgson, Mark 2017. Innovation and play. *Innovation*, 19 (1) 86–90. [2023.05.23.] DOI 10.1080/14479338.2016.1264863
- Domokos Áron 2020. Posztapokalipszisek, birodalmi ábrándok és neutrotópiák. *Anyanyelvi Kultúráközvetítés*. 10–37. http://real-j.mtak.hu/16696/1/AK_3_1.pdf [2023.07.11.] DOI 10.33569/akk.2448
- Dömötör Tekla (szerk.) 1990. *Magyar néprajz VI. Népzene, néptánc, népi játék*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dsupin Borbála 2015. A játékkutatás története. *Parlando*, 57 (2): 14. <https://www.parlando.hu/2015/2015-2/DsupinBorbala-Jatekkutatas.pdf> [2023.05.23.]
- Erdélyi Zsuzsanna 1976. Hegyet hágék, lőtöt lépék: archaikus népi imádságok. 2. kiadás. Budapest: Magvető.

¹³ Weöres Sándor: A tündér

- Gágyor József 1982. *Megy a gyűrű vándorútra. Gyermekjátékok és mondókák. 1–2.* kötet. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Gazda Klára 1980. *Gyermekvilág Esztelneken: Néprajzi monográfia.* Bukarest: Kriterion.
- Gönczi Ferenc 1937. *Somogyi gyermek. A Somogymegyei földművesnép gyermeknevelési módjának s a gyermekek különböző szokásainak leírása.* Kaposvár: Uj Somogy Nyomda.
- Hymes, Dell 1997. A Nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés.* Szerk. Pléh Csaba, Síklaki István, Terestyéni Tamás. Budapest: Osiris. 458–495.
- Ipolyi Arnold 1854. *Magyar Mythologia.* Pest: Heckenast.
- Johnson, John W. 2020. Yes, Virginia, igenis van eposz Afrikában. *Helikon*, 66 (4): 492–508.
- Kálmány Lajos 1881. *Szeged népe. I-III.* Arad; Szeged. <https://mek.oszk.hu/08600/08688/pdf/>
- Katona Imre 1979. *Gyermekfolklor.* In: *Magyar folklór.* Szerk. Ortutay Gyula. Budapest: Tankönyvkiadó. 375–392.
- Kiss Áron 1984. *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény.* Reprint kiadás (1891). Budapest: Könyvértékesítő Vállalat.
- Kivirágzott a diófa 1977. *Népi gyermekjátékok.* Vál. szerk. Borsai Ilona – Haider Edit – Kovács Ágnes. Budapest: Móra.
- Kresz Mária 1949. *A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban.* Különlenyomat a Néprajzi Tanulmányok 1. számából. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Küllös Imola – Laza Dominika 2013. *Népi mondókák. Hagyományos dajkarímek, gyermekmondókák, dalok és köszöntőversikék.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Lakatos Margit, B. 2007. „Kör, kör, ki játszik” Mire tanítanak a népi játékok? In: *ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának Tudományos Közleményei XXX.* Budapest: Trezor. 103–116.
- Lázár Katalin 1990. *Játéktípusok.* In: *Magyar Néprajz VI.* Budapest: Akadémiai K. 544–649.
- Lázár Katalin 1997. *Népi játékok.* Budapest: Plánétás Kiadó.
- Lukácsy András 1981. *Kiment a ház az ablakon. Költészet és játék.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Magyar értelmező kéziszótár* 2003. 2. átd. kiad. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Magyar Katolikus Lexikon* 2007. <http://lexikon.katolikus.hu/R/rend.html> [2023.07.26]
- Ortutay Gyula (szerk.) 1977. *Magyar néprajzi lexikon II.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pohárnok Melinda 2004. A térben való mozgás narratív dimenziójának vizsgálata borderline és depressziós betegek élettörténeti epizódjaiban. In: Erős Ferenc szerk.: *Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 153–166. DOI [10.1556/mpszle.59.2004.3.10](https://doi.org/10.1556/mpszle.59.2004.3.10)
- Punykó Mária, P.—Hutterer Éva 2004. *Egyedem, begyedem tengertánc. Kárpátaljai gyermekmondókák.* Beregszász: KMPSZ.
- Tamás Ildikó 2013. Halandzsza (nonszensz) a folklórban. Szövegkonstrukciós és -de(kon)strukciós megoldások nyelven innen és túl. *EthnoLore* 30. *A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve.* 321–359.
- Tamás Ildikó 2015. "Szárnyati / Gézamalacra". A halandzsza természetéről. In: *Kőrösi Csoma Sándor – Az igazság keresése. Kőrösi Csoma Sándor (21).* Kovászna:

- Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület. 165–175. http://real.mtak.hu/id/edprint/32287_TamasI [2023.07.23]
- Tamás Ildikó 2019. Mit jelentenek a gyermekmondókák? A vallástörténeti olvasat problémái. *Ethnographia*, 130 (1) 583–602.
- Teicher, Martin H. et al. 2010. Hurtful words: association of exposure to peer verbal abuse with elevated psychiatric symptom scores and corpus callosum abnormalities. In: *Am J Psychiatry*, 167 (12) 1464–1471. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/20634370/> [2023.05.15.] DOI 10.1176/appi.ajp.2010.10010030
- Tomoda, Akemi et al. 2011. Exposure to parental verbal abuse is associated with increased gray matter volume in superior temporal gyrus. *NeuroImage* 54 (1) 280–286. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1053811910007597?via%3Dihub> [2023. 05.15.] DOI 10.1016/j.neuroimage.2010.05.027
- Tóth Piroska Anna 2016. Kortárs városi gyermekfolklor: „Elmélet” és „gyakorlat” a budai gyermekek játék- és szöveghasználatában: Doktori disszertáció. Budapest: ELTE. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32562> [2023.06.01]
- Vargyas Lajos (szerk.) 1988. *Magyar néprajz V. Magyar népköltészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Voigt Vilmos 1979. A folklorizmus és a gyermekfolklor kérdései a mai folklórkutatásban. Előzmények és tervek... 6. Budapest: ELTE BTK.
- Z. Kovács Zoltán é.n. A romantika. *Árkádia*. Szakmódszertani portál PTE. http://www.arkadiafolyoirat.hu/images/000_irodalom/IRO003_TAN_z_kovacs_romantika.pdf [2023.07.15]